Тувинская республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың нитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 183 (15403) ◆ 1994 чылдың ноябрь 10, четверг ◆ Ат салган шагы 21.45. Садар өртээ 200 рубль.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛДАРЫ

В. Х. Сүге-Маадырны Тыва Республиканың Дээди Хуралының Хүндүлел бижии-биле шаннаар дугайында

Республиканың күрүне органнарының системазынга хөй чылдарда үре-түүнелдиг ажылдааны дээш Россия Федерациязының Президентизиниң чанында Тыва Республиканың доктаамал төлөөлекчизи Владимир Хертекович **Сүге-Маадырны Тыва Республиканың Дээди Хуралының Хүндүлел бижии-биле** шаннаар.

№ 167.

• • •

Барыын-Хемчик кожууннуң Бижиктиг-Хая сумузун тургузар дугайында

1. Кожуунга чагыртыр суму эргелиг, Бижиктиг-Хая суурда административ төптүг Бижиктиг-Хая сумуну тургузар.
2. Чаа Бижиктиг-Хая сумуну тургусканы-биле холбаштыр организастыг, экономиктиг болгаш саң-хөө айтырыгларын 1994 чылдың ноябрь 1-ге чедир шиитпирлээрин Тыва Республиканың Чазаанга дагзыр.

№ 166.

• • •

Сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы бүрүткээни дээш салыр акшаның түүнүн өскертир дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралының **доктаадыры болза:**

1. Сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы бүрүткээни дээш салыр акшаның дараазында түүнерин:
— кандыг-даа организас-эрге-хоойлу хевирниң бүдүрүлгелеринге айда ажыл төлевириниң эң кудуку 10 дакпыр хемчээлин;
— юридиктиг албан чери тургуспаан сайгарлыкчыларга айда ажыл төлевириниң эң кудуку 5 дакпыр хемчээлин доктаадыр.
2. Юридиктиг албан чери тургуспаан сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы бүрүткээни дээш төлевирлерден студентилерни, хөй уруглуг пелерни, Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалидтерин, күш-ажылдың I бөлүүнүң инвалидтерин, айда ажыл төлевириниң эң кудуку 5 дакпыр хемчээлинден эвээш пенсияны ап турар пенсионерлерни хостаар.
3. Юридиктиг албан чери тургуспаан сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы бүрүткээни дээш чыылда акшаны бо доктаалдың 2 пунктузунга таварышпас пенсионерлерге, а ол ышкаш күш-ажылдың II болгаш III бөлүүнүң инвалидтеринге айда күш-ажыл төлевириниң эң кудуку бир хемчээли кылдыр **доктаадыр.**

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай,
1994 чылдың октябрь 27.
№ 168.

Байыр чедирип тур бис

Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельциниң 1994 чылдың октябрь 28-те Чарлыын өзугаар бөлүк хөй россияннарны Россия Федерациязының күрүне шанналдары-биле демдеглээн. Оларның аразында — бистиң чаңгыс чер-чурттуувус **Анай-оол Дыытпаевич Ховалыгга** —Тыва Республиканың Дээди судунуң даргазынга хоойлу-дүрүмнү быжыглаарынга ачы-хавыяалары болгаш хөй чылдарда үре-түүнелдиг ажылдап келгени дээш **«Россия Федерациязының алдарлыг юризи»** хүндүлүг атты тывыскан.

Күрүне шанналы-биле холбаштыр Анай-оол Дыытпаевич Ховалыгга изиг байыры Тыва Республиканың Дээди Хуралы чедирип, харыысалгалыг бедик албан-дужаалынга чедиишкиннерни, каң дег кадыкшылды күзеп тур!

Кыштаглаашкын—хүннүң айтырыы

БЕЛЕТКЕЛ ХООМАЙ ЭВЕС

Өвүр кожуунда «Ак-Бедик» совхозтуң кол адыры — хой ажыл-агыйы. Тус черниң кадыг-ширини агаар-бойдузунга тааржыр тыва уксаалыг хойларны ында өстүрүп турар. Ажыл-агый чыл санында оон хоомай эвес продукцияны ап турар. Ында шээр малдың 56, чылгының үш коданы, 100 баш сарлык, инектиң улуг эвес сүт-бараан фермазы бар.

Ферма бодунуң хире-шаа-биле саггап судунден саржагны бүдүрүп турар. Күрүнеге, чонга эвээш-бичени-даа болза дужаап, садып, бодунга орулганы киирип ап турар. Келир кышка ферманың белеткели ындыг-ла хоомай эвес, малга чиртир сигении кезин белеткээн, кышкы турлаан быжырымчалыг кылдыр септеп кылып алган бооп турар. Ында дөртен ажыг саар инек бар, бо хүннерде ооң күш-деңгилдези база шыырак.

«Ак-Бедик» совхоз Тываның барыын кожууннарының агаар-бойдузунга тааржыр тыва уксаалыг, дүгү эки шынарлыг кошкарларны өстүргеш, өскелерге салар сорулгалыг. Чоокку хүнперде 900 ажыг баш кырган хойларны Барыын-Хемчиктиң эзт комбинадынга дужаары-биле сүрүп чедирер. Иттерни кожуунуң база өске кожууннарның, Кызылдың чурттакчы чопунга саткаш, ону акшага чедиреринн планнап турар.

Шээр малдан кыргыттынган дүк малчыннарның боттарында хевээр, ону садар чер-тывылбастаан. Черногорскиге дужааттынган эрткен чылгы дүктүң өртээ ам-даа келбээн. чамдыктары ооң складтарында шыгжаттынып чыдар хевээр, база-ла садып-сайгарар чердер тывылбастаан, ол шуптту хой дүгү бооп турар. Алгы-кешти өртекке чедирип алырынң эптиг аргазы — Моол-биле керээ чарар деп бодалдар шып чадавас.

Саткан малдың база продуктуларның өртээ келбейн турарындан ажыл-агыйда ажылчыннарның шалыңын төлээри бергедээн. Май айдан бээр шалың үнмээн бооп турар.

Малчыннар кыштагларында хонупкан. Бир берге айтырыг Ак-Довурактан Торгалыгже электри шугумун эде кылыр дээш үзүп каапканы биле электри энергиязының чок болуп турары. Ооң бир берге айтырыг — суг сөөртүлгези бензин чогунда ара турупкан. Бензин чогундан ажыл-агыйда машиналар ажыглаттынмайн, колдуунда тракторлар бүгү ажылды кылып турар. Транспорт ажыглалы багай турда-ла, тускай эртемниглер аът ажыглавайн турары четпес чорук.

Шээр малга кодур аарыы аажок пептерээн турган, аңаа удур чаа эм-биле чуулданы ийи удаа чоруткан. Кышкы үеде ажыглаар эмнерни тып, курлавырлап шыгжаан. Мурнуку чылдарга деңнээргe, бо чылын кыштаглаашкынга белеткелдер багай эвес чоруп турарын маңаа демдеглээри чугула.

Малчыннарга, суур чопунга боттарының дээрбезинге өске черлерден садып алган кызыл-тазын дагган кылдыр тырткаш, чижеглеп үлээрин бригадалар аайы-биле кылып чорудуп турар. Ооң ыңай ыяш дилдирер чер ажылдан турар, ооң септелгеге ажыглаар материалдарны садып ап турары өөрүнчүг.

СОҢГУЛДААЛАРГА БЕЛЕТКЕЛ

Тыва Республиканың Дээди Хуралынга (Парламентизинге) үнген депутаттың орнунга соңгулда чорударының талазы-биле Кызыл кожуунуң Каа-Хемниң № 13 соңгулда округун беш соңгулда участоктарынга **үскен.**

ТР-ниң Дээди **Хуралынга** соңгулдалар чорударының Хоойлузун өзугаар **участоктарның** соңгулда комиссияларының составында эң-не идепкейлиг хөй-ниитичилернн киирген, оларны округтун соңгулда комиссиязы чогуур үезинде бадыл**аан.**

Округ соңгулда комиссиязы (даргазы А. И. Барков) октябрь айда тус чер чагыргалары-биле кады соңгулда участоктарының даргаларының, секретарьларының семинарын организастап эрттирген. Ол семинарга кожуун чагыргазының харыысалгалыг ажылдакчыларын база киириштирген.

Соңгулдалар участоктары соңгукчуларның дандызын чогуур ойүнде тургускан, соңгукчулар таныжары-биле аскан. Бо хүннерде соңгулда участоктарында комиссия кежигүннери график өзугаар дежурныйлап, соңгукчулар дандызда ат, фамилиязын хынап турарлар. Ылаңгыя Черби суурда Александра Березкинаның даргалаапы соңгулда участогун кончуг эки дерип, каастаан, бо участоктун соңгулда комиссиязының кежигүннери бажыңнарны кезип, соңгукчуларның дандызын хынап, бир дугаар бадылаар аныяк соңгукчулар ортузунда тайылбыр ажылын чорудуп турар.

ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының кежигүннери округта соңгулдага белеткел ажылдарын хынап көрген. Түүнелинде Каа-Хем суурда № 2 (даргазы А. О. Халбаажык), Чербиде (А. И. Березкина) соңгулда участоктары соңгулдаларга багай эвес белеткелдиин айыткан. Кара-Хаактың соңгулда участогу (даргазы С. С. Даргат) четпес ажылдан турары илерээн, соңгулда дугайында аскан, каракка көстүр чүү-даа чок, ол хамаанчок соңгукчуларның дандызы четче эвес болган.

Хыналданың түүнелин округ комиссиязының хуралынга чугаалашкаш, илерээн четпестерни чоокку үеде эдери-биле даалганы тус чер чагыргаларының болгаш участок комиссияларының даргаларынга берген. Ол хуралга Каа-Хем суур чагыргазының даргазы Т. А. Сандакованың соңгулдаларга белеткел дугайында информациязын чугаалашкаш, суурда тургустунган 2 соңгулда участогу белеткел ажылдарын хоойлу өзугаар багай эвес чорудуп турарын демдеглээн. Ынчалза-даа Кызыл кожуунга хамаарыштыр Үш-Белдир курортунда чурттан турар соңгукчуларның дандызы четче эвес, эреңгей кылганы хыналдаан илерээнин округ комиссиязының даргазы А. И. Барков. Төп соңгулда комиссиязының кежигүнү А. П. Кошкендей саналдарынга чугааланнар. Ооп ыңай кожуунда харылзаа айтырыы эң бергедээшкиннерге таваржып турар, ол талазы-биле дарый хемчеглерни алырын кожуун чагыргазынга сүмелээн.

Депутаттың кандидаттарынга депшиткен Степан Достай, Кара-Кат Ооржак олар соңгукчулар-биле ужуражыышкыннарны организастыг эрттирип турарлар. Степан Монгушевич Достай Черби, Каа-Хем суурларның албан организацияларынга барып ужурашкап, Кара-Кат Очур-оолович Ооржак Кунгуртуг суурның чурттакчылары-биле ужурашкан. Соңгукчулар депутаттың кандидаттарынга чагыгларын бергеннер.

Кызыл кожуунда соңгулдаларга белеткел ажылдарының дугайында Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының ээлчеглиг хуралынга 1994 чылдың ноябрь эгезинде чугаалажып көрген.

Доржу ЧЫМБА.

ХҮННҮҢ МЕДЭЭЛЕРИ

Сүт-Хөлден медээлер

СУГ СӨӨРТҮЛГЕЗИ БЕРГЕДЭЭН

Кожуунуң ажыл-агыларында малчын коданнаргe суг соортур автомашиналарның пиити саны он. Хөрек кырында оларның үүгле бежи мөлдүк-калдык шимчеп турар. Мынчап кээрде бо кыжын малчын коданнар суг хандырылгазы-биле бергелерге таваржыр дээрзи моонна илдеп ышкажыл. Ооң ынай бензин айтырыы база бергедеп турар.

Суг сөөртүр үрелген машиналарны септеп кылып алыр дээрге, артык кезектер шуут тывылбастаан. Ону ооп-моон тып, садып алыр дээрге, акша-төгерик база чок. Кайы-даа ажыл-агыларның күрүнеге төлээр өреширези баш ашкап. Ооң ынай колхоз-совхозтар ажылчыннары ай-айы-биле шалың акша албайп келген.

ОДАЛГАДАН ОЙТАЛААН

Акша-төгериктин үнези кудулап, өртектернин хүн бүрү озуулдезинден чамдык ажыл-агыйлар хөмүр-даш-биле одаар мал кажааларындан, опу ажыглаарындап сөөлгү үеде ойталап турар апарган. Оларның чижээнге «Ак-Даш» совхоз-биле «Сүмбер-Уула» колхоз хамааржыр. Моон мурнунда туттунган даш кажааларчы каап, ыяш-биле кажаалар тудуп эгелээн.

Чадааналап хөмүр сөөртүрүнге машина-трактор хөй кывар-чаар үүлдерни чарыгдап турар. Чамдыкта хөмүрнүң шынары довурак, даш холумактыг багай болгулаары база бар. Үстүнде адаттынган ажыл-агыйларның сүт-бараан фермаларының инектери ам ыяш кажаага одалга чок кыштаарлар.

ЫЯШ КАЖАА АЖЫКТЫГ

«Алдан-Маадыр» совхозтун Сарыг-Булунда ферманың инектери каш чыл улаштыр одалга чок ыяш кажаага кыштап келгеннер. Анаа кыш эрттиргеш инектерниң, быжааларның кадыкшылы шыырак, хорамча чок бооп турар. Одалгалыг даш кажааларга бодааргa, өлшык-даа эвес, бода малга аажок таарымчалыг болгаан.

Кожуунуң ажыл-агыларындап үүгле «Сүт-Хөл» совхоз даш кажааларны одап, бода малын кыштадып турар хевээр. Бо ажыл-агый кажап ыяш кажааларже кирер ирги? Одалгалыг, өл-шык даш кажааларның удавас кагдынар үези черле келген-дир.

Түлүш КАРЫМА.

● *Ноябрь 10—Милиция хүнү* ●

ҮЕНИҢ ЭГЕЗИ — КАЖАН-ДААН БЕРГЕ

Бистиң чуртувуста хүн бүрүде өзулуг-ла дайын чоруп турар дээр болзумза, капчап-даа часпас боор меп. Шыны херек, ол дайын чарлаттынмаан дайын болбайн аан. Мында дайынга хамааржып болур бүгү-ле чүвелер бар: частыышкыннар-даа, боолаашкыннар-даа, балыглатканнар болгаш өлүрткеннер-даа. Бодунга ажыглаттынган сөстери-биле дайын медээлери сагындырар домактар-биле долган солуннар эгелери эмгежок болган.

А ниитилелдиң угаанбодалында, эвээш эвес таварылгаларда ол-ла масалыг информация чепсектериниң киржилгези-биле, ниитизи-биле милицияга ындыгла эки эвес хамаарылга тургуступун, быжыгын турар. Биске хамаарышкан шүгүмчүлелдер дыка хөй таварылгаларда чөптүг, ынчангаш бодувустуң ажылывысты эде тургузар апаар бис. Социологтуг айтырыг-харыыларның түүнелдери чурттакчы чоннуң милиционерлерни колдуунда-ла хүндүлевейн турарын көргүзүп турар, милицияның кижини камгалаан шыдаңтарынга, кем-херек үүлгедикчизин тудуп аарынга, ону долу хемчээл-биле торгаан, шиидеринге олар бүзүревейн турарлар. Чоннуң элээн хөй кезин милицияның кандыг-бир чүвени кылып шыдаарынга бүзүрел чок, харын-даа ол кем-херек үүлгедир күштер-биле кады хөделип турар деп санап турарлар безин бар. Милицияга шак мындыг багай хамаарылганың чылдагааннарын чүгле милицияның бодундан дилээри эмин эрттир бөдүүн херек болур ийик.

Милиция ажылдавайн турар, ол чүге-даа күш четпес, кем-херек үүлгедикчилери эң чаа техника, аргалар-биле чепсегленип турар, иштики херектер органнарының «эң мерген угааннары» кем-херек үүлгедикчилериниң талазынче шилчип чоруп турар дээн чөжектиг болгаш өске-даа чүүлдерни чеже-даа чугаалап болур. Ынчалза-даа ол бүгүдеп ажыл-херектиң ужурутказы канчап-даа өскерилбес: кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселдиң бүгү-ле аар үлүү милицияга онаажып турар.

Ниитилел хөгжүлдезиниң талазы-биле эртемденнер, тускай мергежилдиглер, публицистер амгы үеде бистиң чурттан өртип турарывыс эргилдериг үе-чада дугайында хөйну-ле чугаалап турарлар.

Ниитилелдиң амгы үе-чадазының байдалын тускай эртемниглер «агрессивтиг криминализация» (кем-херек үүлгедиишкиннериниң чидигленнишкини) деп тодарадып турарлар. Ылаңгыя дерзин кем-херек үүлгедиишкиннериниң кызырылбайн турары ону херечилеп турар. Чыл келген тудум Россияда өлүрүүшкүннериниң саны өзүп орар. Бир эвес 1991 чылда он алды муң өжегерээн өлүрүкчү чорук болгаш өлүрер дээн оралдажыышкыннар демдеглеттинген болза, 1992 чылда — чээрби үш муң бооп, 1993 чылда ол сан чээрби тос муң четкен. Оперативтиг дыңнадыглардан алырга, өлүрүкчү чоруктарның чартык кезин алыксак-чиксек чоруктун уржуундан, дөртен алды хуузу амы-хуу байдалынга бооп, дөрт хуузунда кижилерни анаа-ла хей, чылдагаан чок черге өлүрүп турар. Кижи дүрзүзүн ышкынган дерзиилериниң болгаш күчүлекчилерниң холундан хеерзеннериниң, биче чаштарның өлүп хораар чоруу аажок хөй.

Амы-хуунуң байдалынга болур кем-херек үүлгедиишкиннериниң хөй кезиниң кол чылдагааны — арагалаашкын. Дуржулгадан көөрге, өлүрүүшкүннер колдуунда-ла дөмей болур — кады арагалаар, ооң ужурунда боттарының аразында төрелдер, чоок кижилер өлүржүр. Бүгү-ниитиниң арагалаашкынындан ол социалдыг хоралыг чорук-биле демиселдиң үүгле аажок билдилиг күрүне программазын хүлээп алгаш үнүп болур. Үүгле чаңгыс милицияның күжү-биле ону ажып эртери болдунмас.

Бүгү чуртта кем-херек үүлгедиишкиннериниң өзүлдези аажок шапкын чоруп, ооң хемчээли болгаш угланыышкынары реформаларның чорудулгазынга безин айыылдыг болур хире апарган. Ол ниитилелдиң бүгү адырларынче шургуп кирип, үүлгедикчилерниң харназынының аайы-биле аажок аныяксын бар чыдар.

Аныяктарның кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күрүне болгаш бүгү-нация деңнелинге чорудары чугула. Социалдыг уг-шигниң, эчис-сорулгаларының чок апарганы аныяктарның үүлгедиглериниң эң каржы, дерзин чоруунга чедирип келген, а ол дээрге бир эң коргунчуг түве ол. Хан-чиниг болгаш самыын садыышкынныг көргүзүглер ам-даа быжыкпаан психиканы үрээринге бир эң дээштиг чепсек бооп турар. Чанчылдарның болган моральдыг үндезиннериниң өскерлиишкиннерин ажып эртери аажок багай салдардыг болган. Ооң түүнелиппде пазы четпээннериниң, аныяктарның кем-херек үүлгедиишкиннери криминогениг байдалга кол черни ээлеп турар апарган.

Ээлээдилер аразында кем-херек үүлгедир чорукту болдурбазынга үүгле кыйгырыглар-биле кызыгаарланырын соксадыр херек. Ээлээди пазылыглар-биле кижизидилге ажылының эргижирээн хевирлериннен үүнүп, чаа-чаа арга-хевирлерни тып, бүдүрүлге, албан черлериниң, хөй-ниитиниң дузаазын ажыглаар, аңаа даянары чугула. Хөй-ниити-биле билчиишкин болгаш кады ажылдажылга чокта, ээлээдилер ортузунда кем-херек үүлгедиишкиннериниң айтырыын шиитпирлээри берге.

Ээлээди уруглар, оолдар аразында кем-херек үүлгедиишкининиң дугайында чугаалап тура, амгы үениң хайгаарал чок чорук деп социал аарының дугайында ыыттавайн барын болбас. Бо билиишкин чээрби чылдар үезинде-ле тыптын келген, ынчалза-даа ол айтырыг ам, чээрбиги үүс чылдың төнчүүнде бистиң мурнувуста чидин-биле турун келген. Ынчалза-даа хайгаарал чок чоруктуң айтырыы, ооң-биле демисел шиитпирлеттинери берге үүл апарган, үүге дээрге хайгаарал чок чорук-биле ажыл иштики херектер органнарының харыылаар айтырыгларынче кирбейн турар. Ону чоннуң социал камгалалының ямызынга онаандырган. Ынчалза-даа социал камгалал ямызы шимчеп чадап олурда, милиция ол талазы-биле өөренген аайы-биле, албан-хүлээлге сеткили-биле ажылды чорудуп турар.

Бистиң назынывыста кем-херек үүлгедиинге удур кандыг-даа бедик деңнелдиң янзы-бүрү чарлыктары, доктаалдары хүлээп алдынгылаан. Ынчалза-даа ажыл-херек «өлүг точкадан» бурунгаарлаваан. А бистиң республикада элээдилер ортузунда кем-херек үүлгедиишкиннинге удур демиселдиң дээштиг болгаш боттанып болур программазын ажылдап кылыптар хире специалистер, педагогтар, психологтардан эгелээн, юристерге чедир көвей болгай. Ынчангаш оларны организастап, бистиң эвээш санныг чонувуска ёзулуг-ла аарышкы апарган айтырыгны демнежип шиитпирлээри чугула.

Бодумнуң ажылымга хууда состав-биле, кадрлар ажылын кол черже садып турар меп. Бир эвес хөй-ниитиниң милиция дугайында шоолуг эвес бодалдарын эки талаже угландырып алыр болза, бо чарлаттынмаан «дайынга» тиилелгеже баштайгы базым кылдынган-дыр деп санап болур. Кем-херек үүлгедикчилерни амдыызында шаа төнмээн, эптежирип-даа күзевейн турарлар. Ынчалза-даа амгы үеде милиция байдалды холунда тудуп алган, чугула угланыышкыннарда шиитпирлиг болгаш калбак халдаашкынны кылып турар дизе частырыг болбас. Бистер кем-херек үүлгедиишкиннинге дайынны чарлап тур бис. А артывыста быжыг тыл — ниитилелдиң сонуургалы чокта бистиң тиилээривис берге.

Сергей МОНГУШ.
ТР-ниң иштики херектер сайыды.

МИЛИЦИЯНЫҢ ТЕРГИИНИ

Чоокта чаа Хем-Хем кожуун чагыргазының коллегия хуралынга кожуунда хөй-ниитиниң корум-чурумун быжыглаарының болгаш оор-сук-биле демиселди күштелдириниң талазы-биле кандыг хемчеглер алдынып турарының дугайында чугаалашкан. Ниити ажылда четпестер бар-даа бол, даандырган ажылынга ак сеткилдиг бердинген шагдаа ажылдакчыларын база демдеглеп айыткан. Ындыгларга шагдаа ажылынга 28 чыл болган милицияның майору Чечек-оол Эртинеевич Сундуй база хамааржыр.

Ооң ажылының талазы-биле сонуургап айтырарымга, кысказы-биле ол менээ мынчаар чугаалап берди:

— 1967 чылдан бээр истелге салбырынга истекчилеп, байысаакчылап келдим. Салбырда 5 ажылдакчы бар. Шаанда чааскаан чыгыы-даа ажылдап турдум. Ам харын истекчилериниң саны немежип турары кончуг эки чүве-дир. Ажылывыстың дугайында ай санында илеткеп турар. Истекчиниң ажылы нарын. Кижилер-биле ажылдаар, хоойлудүрүм мурнунга харыысалганы эң бедик тудар. 10 айның дургузунда хууда көрген херээм 30 чоокшулаан. Оон буруудадыр түүнел-биле 20 ажыг херектерни доозуп, судче киирдим.

Буруудаттырып турар кижиниң ажыл-херээн, аажы-чанын өөренир, шиитпирип чораан, чорбаанын база билип алыр, оон соонда байысаалгаже кирер. Ынчангаш истекчи кижи психология эртемин ханы өөренири эргежок чугула деп чүвени медереп билип чоруур мен. Болган херектиң истелгезин эгелээрде, кайыын, чүдеп эгелеп байысаарын шилип алыр. Байысаалганың чажыттарын тарадып болбас. Херек бүрүзүн планнап алгаш, истелгезин, байысаалгазын чорудар. Ынчаар ажылдаарга, херек бүдүүгүр тодараттынар. Истелге ажылы кончуг нарын деп чугааладым. Бо ажылга үр үеннин иштинде ажылдаан болгаш, эвээш-биче арга-дуржулгамны аныяк истекчилерге, байысаакчыларга күзелдиим-биле дамчыдып берип чор мен. Чүгле хоойлу-дүрүмнү хажыдып болбас, оон башка бодунна буруудаар апаар сен.

Ажыл, амыдыралымдан чаңгыс чижек. 1992 чылдың күзүнүнде кожавыс Моолдуң Барыын-Дурум сумузундан 30 хире чылгыны сүрүп эккелгеш, бистиң хамаатылар Сайгың арыының иштинге чажырып алгаш турда туткаш, истелгезин дооскаш, судче киирдим. Истелгени шалыпкын чорударынга Тес-Хемниң иштики херектер килдизиниң начальниги майору Константин Даваевич Лоовай баштаан бөлүк идепкейлиг киржип, каш хонукта уйгу-дыш чок аът-хөлге мунуп алгаш, истеп чоруп турган, оорларны туткаш, бөлүк чылгыны моол шагдааларга хүлээдип бердивис.

Моол-биле кызыгаарывыста мал оору ам-даа намдаваан. Ынчангаш бистиң кожуунда кызыгаар камгалалын күштелдиринге, ниитиниң корум-чурумун быжыглаарынга Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының талазындан доктаамал дуза көргүзүп турарынга чон өөрүп четтиргенин илереднп турар.

Эң ылангыя кожуун төвү Самагалдайның чурттакчыларының оорлаткан, читкен малының сураа олчаан баар, ол кончуг хомуданчыг-дыр. Бо талазы-биле бисте ажыл кошкак тургустунганын миниип чугаалаар апаар. Мал оорунуң талазы-биле килдисте тускай салбыр ажылдап турар болгай. Оларның ажылының түүнелдиг чоруун чедип алыры күзенчиг.

Мурнуку чылдарда профилактика ажылын доктаамал чорудуп турган болза, ол ам барык чорбастаан. Чон-биле харылзаа кошкак. Херечи боор күзелдиг кижилер эвээжээн. Херечилерни келдиртирге-даа хоржок, келбес боор-дур. Экономиктиг үүлгедиглер, самчыгдалдар талазы-биле кеземче херектери эвээш илереттинип турарындан, байысаакчыларга ындыг херектер ийи-чаңгыс-ла кээп турар.

Истекчилериниң ажыл-ижи-биле каксы таныжарга мындыг-дыр. Чечек-оол Эртинеевич Сундуй «Милициянын тергиини» хөрек демдээниң эдилекчизи. Иркутск хоорайга шагдаа школазын дооскан. Хөй чылдарда шагдааның чымыштыг ижинге ак сеткилдиг бараан болганы дээш I, II, III чергенин медальдары-биле шаннаткан.

Ол хүреш спортунга хандыкшылдыг. 60 чылдарның эгезинде Өвүр кожуунга, Кызыл хоорайга болгулаан хүреш маргылдааларына бодунун дензизинге чемпионнаа чораан. Бо чылын Хандагайтыга 50 хардан өрү назылыг мөгелериниң хүрежинге үжүүрлешкен. Ноябрь 6-да республиканың милиция ажылдакчыларынын 50 хардан өрү назылыг мөгелериниң маргылдааызынга ол шүүлген.

Хоочун коктуг дээр болгай. Ч. Э. Сундуйнуң ажыл-херээ милициянын аныяк ажылдакчыларынга үлегер-чижек болуп чоруур.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.

ПРОФЭВИЛЕЛДЕРНИҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИН ӨӨРЕНИП КӨРГЕН

ТР-ниҢ Чазааның Баштыңының бирги оралакчызы В. Б. Салчактың даргалаашкыны-биле республиканың профэвилелдериниҢ негелделерин чугаалашкан комиссияның хуралы болуп эрткен. Бо хуралдың түнелдеринге хамаарыштыр ПрезидентиниҢ болгаш Чазактың парлалга секретары Г. В. Тас-оол «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарның корреспондентилери-биле чугаалашкан.

— Роман Всеволодович, чүнү-даа мурнай, профэвилелдериҢ кол негелдези — чыл төнчүзүнге чедир ажыл төлевириНге өрени дуглаар дугайында аарышкылыг айтырыгны комиссия хуралынга канчаар чугаалашканыл?

— ПрофэвилелдериҢ негелделерин эрге-чагыргаларга чөржүр аргажок ультиматум кылдыр көөрү арай таарымча чок болур ийик. Тываның профэвилелдери ол негелдени кандыг-даа удур туржуушкун чок акция кылдыр көрүп, хей-ниити чөпшээрежилгезиниҢ дугайында керээге дүүштүр кылдыган деп санап турар.

ПрезидентиниҢ болгаш Чазактың профэвилелдер-биле харылзаалары айтырыгларның нарыны билишкен, кады чугаалажылгалыг, хүндүлежилгелиг бэуга үндезилеттинген. Олар аразында доктаамал харылзаалыг. Чижээ, чоокта чаа Чазактың, профэвилелдериҢ болгаш ажыл берикчелериниҢ — үш таланың — комиссиязының хуралы болуп эрткен.

Ынчаарга, ажыл төлевириНге күрүениҢ өрезиниҢ дугайында чугаалаарга, бо шынап-ла, берге болгаш аарышкылыг айтыыр. Оны таптыг көөр дизе, ийи үзүн алганы дээре. Бирээзи — бюджет адырларынга өре, өскези — үлетүр, тудуг, көдээ ажыл-агыйның күрүне секторунга өре. Мынчаар көөрге, чугаа ийи аңгы айтырыг дугайында чоруп турар деп чүве илдең. Бир эвес бюджет адырлары, социал камгалал күрүседен ыыт чокка акшаландырар болза, а бүдүрүлге адырларынга көнгүс оске дүрүмнер тааржыр болгай.

Октябрьның төнчүзүнде бюджет адырының ажылдакчыларынга ажыл төлевириниҢ өрези 4,9 миллиард руоль болган. Ол санда өөредилге системазынга — 2,4 млрд., кадык камгалалынга— 2,2 млрд. Бо өрелер колдуунда август болгаш сентябрьның компенсацияларын болгаш шалыңның индексаан кезээн төлевээнинден тургустунган. Мынчан кээрге бистин республика чамдык регионларга көөрде чүгээр болуп турар. Чамдык оласть, крайларда эмчилер, башкылар боттарының кол акша-шалының ийиүш ай дургузында, харыңдаа шөлөө акшазын белип бо хүнге чедир албаан болуп турар.

Август-сентябрьның өрезин бюджетниктерге Чазак төлеп берикен, ол сорулгага октябрь төнчүзүнде 14 млрд. рубльди шилчиткен.

Октябрь айның акшаландырыышкының шиитпирлээри копчуг берге болган. Октябрь 26-да Ш. Ооржак Федерация ЧөвүлелиниҢ хуралдарының бир чапсар аразында Россияның сан-хөө сайыдының хүлээлгезин күүседип турар А. П. Вавиловка ужурашкан. Түнелинде бистин республиканың бюджет адырының чарыглалдарын дуглаар 29 млрд. рубльди алыр төлелге бижиип эрткенинде дораан ат салып берикен.

Ынчангаш чыл төнчүзүнге чедир бюджетниктерни акшаландырар талазы-биле нарыыдаашкыннар турбас боор, дээрзинге идеген каар апаар. Бюджет адырын акшаландырарынга Президент Ш. Д. Ооржак улуг күүсениишкиннери үндүрүп турар. Ол Москвага турган, РФ Чазааның премьери В. С. Черномырдин-биле ужурашкан. Ынчан Россия чазааның баштыңының кол кичээнгей салган үүлдериниҢ бирээзи — бүгү курлавырларның хой кезиин книр сөөртүр республикага бюджет адырларын трансферт (акша шилчидиишкини ред.). принципи-биле хандырарының дүүшкек өвези. Бо талазы-биле бистиҢ ПрезидентивистиҢ чугаазын В. С. Черномырдин ыңгыы кичээн көрүп, бистиҢ республиканың акшаландырыышкының тускай контрольга тургузарын бодуның сайыттарынга дааскан.

Амгы үеде көдээ ажылагый бүдүрүлгезиниҢ күрүне секторунда бүдүрүлге черлеринге элээн хой өре тургустунган. Октябрь төнчүзүнде совхозтарның боттарының ажылчыннарынга өрези 7,1 млрд. рубль болган. Совхозтарның өрезин дуглаарынга тараа саткаңындан аванс акшазын чоруткан. Ажыл төлевириНге көдээ ажыл-агый продукциязын садарынга чиигелделиг чээли акшазы — Россия чазааның үндүрүп бергени 5,7 млрд. рубльди сээр. Оны Ш. Д. Ооржак РФ-тиҢ ямылар болгаш ведомстволар удуртукчуларынга, оралакчы премьерлерге катап-катап барын турган чугаалажып эккелген.

Көдээ ишчилерге шалын өрезиниҢ дугайында айтырыгны Чазактың бо чоокку бир хуралынга чугаалажып көөр деп турар. Айтырыгларның мынча хей быжыг доҢуп чаңгыс карбаш дээш үзе шаантары болдунмас. Өренин чамдыызын натуралдыг хевир-биле төлээри көрдүнген. Ынчалза-даа эне дээштиг шиитпир өөчүнү эде хевирлээриНден, ажылагыйларны ёзулуг-ла эде тургузарындан хамааржыр.

Үлетүр болгаш тудуг адырынга өре ыңдыг-ла улуг эвес — 700 млн. рубль. Ону бо хүннерде төлептер.

— «Кыдыкы Сонгу чүк районнарында болган аная деңнештирген черлерде чурттап, ажылдап турар кижилериҢ күрүне магадыллаларының болгаш компенсацияларының дугайында» Хоойлунуң күүселдезин профэвилелдер негеп турар болгай...

— Комиссия бо байдалды анализтээш, ол хоойлунуң күүселдези хуусааларынга дүүштүр күштүг болуп керер деп түнеэн. Чүге дээрге сонгу чүк немелделери Чарлыктыг ат салган соонда бир чыл болгаш азы 1995 чылдың май 16-дан эгелээр болгай, ону улус чедир билбейн турар. А оон арткан кезин күүсеттинип турар.

— Чамдык удуртукчулар акша чогуунга сылдаглап алгаш, узаткан шөлөө бээрин, чаа район коэффициентизин төлээринден ойталап турар деп чугаалар ыш бе?

— Бо талазы-биле ындыг сылдаглаашкын ыш эвес. БүдүрүлгениҢ өнчүзүн садып-даа турган, Хоойлуну күүседир ужурлуг.

Бо хоойлуну күүседириниҢ контролюн профэвилелдер боттары алыр ужурлуг. Ам коллективтиг керээлер чарарының үези келген болгай.

— ПрофэвилелдериҢ бир негелдези — республиканың экономиказының структурлуг эде тургузуушкунунуҢ программазын чоонга чарлаары. Чүл ол — чажыт документ чүве бе?

— Чажыт боор ийик бе. Программаның төлевилелин парламентиге көрүп турда, профэвилелдериҢ удуртулгазын чалаан. Оон кол утказы — чиг эт экономиказыдан долу технологияларже кирери, ылаңгыя кедээ ажыл-агый продукциязын болгаш минеральдыг курлавырларны болбаазырадырынга. Май айда ПрезидентиниҢ болгаш Чазактың дилээ-биле төлевилелдин экспертизазын төндүр кылган, ам 30 федералдыг ямылар болгаш ведомстволар-биле чөпшээрежилгелер кылдыган. Төлевилелди парлаарын парлап болур, ынчалза-даа ону боттандырарының акшаландырыышкыны шиитпирлеттинмээн.

— ПрофэвилелдериҢ өске негелделери ниити уткалыг болгаш кол пургулайында Россияның Президентизиге, Чазаанга база бистиҢ Дээди Хуралга адрестеттинген. Ынчалза-даа негелделериҢ бирээзин — күшажылчы коллективтерниҢ эрге-ижиктарынга кызагдал тургузун болур ТР-ниҢ ПрезидентизиниҢ Чарлыктарын болгаш Чазааның доктаалдарын хүлээп алырын болдурбас дугайында — ону ойзагай тайылбырлап бээринерни диледивис.

— Харалаан, негелделе ол талазы-биле толаргай чижектер киртинмээн, ынчангаш комиссия ону келир үеде кузээшкин кылдыр хүлээп алган.

Мен болдунуҢ адымдан мындыг түүлдү чугаалап каайн: чарлык бүрүзүн үндүрер бетинде Чазакка алган чугаалажыр. Шүүгү ямызының база ПрезидентиниҢ болгаш Чазактың Администрациязының күрүне-эрге-хоойлу эргелиглиг экспертизазы эртер. Ам-даа төлевилелдерни күштүг болуп турар эрге-хоойлуга дүүштүрер. Оон ангыда чамдык парын айтырыгларга Дээди Хурал-биле таарыштырылганы кылып турар. Ынчалза-даа частырыг тупуи болур. Бо таварылгада Президент-даа, Чазак-даа негелде бүрүзүн сайгарып чугаалажырынга белеп, артында-ла профэвилелдер ол дугайында чугаалап турар болганда.

ПрезидентиниҢ болгаш Чазактың харылаар айтырыгларындан үнүп турар негелделерге хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул дээрге, федералдыг төп-биле республиканың аразында эрге-хүлээлгелерни аңгылаарының дугайында Керээ чардынган соонда, дыка хей айтырыглар чайгаар дүжүп каар. Ол Керээнин төлевилели ам шуут белен болган.

Комиссияның ажылы амдаа уламчылан турар. Ол профэвилелдериҢ бүгү негелделерин ооренип көөр хемчеглер пакедин белеткеп турар.

НОТАРИАТ ДУГАЙЫНДА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

(Төнчүзү. Эгези № 182 «Шында»).

17 ЭГЕ. Вексельдер талазы-биле удурланыышкыннарны кылыры, төлээр кылдыр чектерни хүлээдири болгаш чектерни төлевээнин шынзыдары

89 чүүл. Вексель талазы-биле удурланыры.

Вексельди төлевээнинин, өрени хуусаазында төлээр кылдыр ат салбаанынга, өрени хуусаазында төлээр кылдыр ат салганынга айхүнүп, чылын айытпышаап, удурланыышкынны шилчилгелиг болгаш бөдүүн вексель дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулга актыларынга дүүштүр нотариус кылыр.

90 чүүл. Чекти төлээр кылдыр дужаары болгаш чекти төлевээнин дыңнадыры.

Өре толекчизиниҢ турун турар чериниҢ аайы-биле, бир эвес чекти Россия Федерациязының девискээринге бижиип долдурган болза, оң хонук эрткен соонда, бир эвес чекти хамаарышпас күрүнелер ажылдажылгазының кежиҢгешериниҢ девискээринге бижип долдурган болза, чээрби хонук эрткенде киирген, бир эвес чекти кандыг-бир өске күрүнениҢ девискээринге бижиип долдурган болза, чекти бижээн хүнүнден бээр чеди хонук эрткенде, ыпчалза-даа ол хуусаанын соонда дараазында хүнде 12 шактан орайтатпайн киргенде, төлээр кылдыр эккелген чекти нотариус хүлээп алыр.

Чекти төлевээн таварылгада чекке хол үжүүн салып турган, чекти төлевээнин нотариус шынзыдар болган ол дугайында дансы деңтеринге дёмдеглээр. Чекке хол үжүү-биле кады банк оң чегин төлевээнинин база чекке хол үжүүн салганының дугайында чекти берген кижиге дыңнадыышкын чорудар.

Чекти төлевээн таварылгада чек ээзининҢ дилээ-биле нотариус күүседир ужурлуг бижикти долдурар.

18 ЭГЕ. Документилерни кадагалаар кылдыр хүлээп алыры

91 чүүл. Документилерни кадагалаары-биле нотариус дансы ёзугаар хүлээп алыр. Дансының бир кезээн документилерни кадагалаары-биле дужааган кижиге, а өске кезээ нотариуска артар

Бир эвес документилерни чогуур аян-биле шарын каан болза (шарыны нотариустуң таңмазы-биле шынзыдар, ол боду база документилерни дужааган кижи ат салыр), дужааган кижиниҢ дилээ-биле документилерни нотариус дансылаваайн хүлээп ап болур. Ындыг таварылгаларда нотариус шарыгның камгалалдыы дээш харысалгалыг болур. Документини кадагалаар кылдыр дужааган кижиге хереченилди тыпсыр.

92 чүүл. Кадагалаары-биле дужааган документилерни дедир эгидери

Документилерни кадагалаары-биле оларны кадагалаар кылдыр дужааган ийикпе азы хереченилге биле дансыны эккеп көргүскенде, хоойлу ёзугаар төлээлеттирген кижиге чок болза судтуң шиитпири-биле дедир эгидин бээр.

19 ЭГЕ. Далайга болуушкун талазы-биле удурланыышкыннарны кылыры

93 чүүл. Далайга болуушкун талазы-биле удурланыышкынны чарлаары

Судно ээзинин эргелерин болгаш хоойлу ёзугаар эргежижиин камгалаары-биле бадыткалдарны хандырар сорулга-биле суднонуң эжиндирин чорун турганы ийикпе доктаан турган үезинде болганы, судно ээзинге эт-хөреңги негелделерин тургузарынга үндезин боон болур таварылга болуушкун дугайында суднонуң капитанының билдириишкинин нотариус хүлээп алыр.

Далайга болуушкун талазы-биле удурланыышкын дугайында билдириишкинге болуушкуннуң капчап болганын база аная идеген дааскан эт-хөреңгини камгалаарын хандырары-биле капитанның ап чоруткан хемчеглерин тода бижээн болур ужурлуг.

Далайга болуушкун талазы-биле удурланыышкын дугайында билдириишкининде айытканы байдалдарны бадыткаары-биле суднонуң капитаны садыг талазы-биле Россия Федерациязының далайга эжиндириишкинин таарын турар хоойлужудулгазы-биле дүүштүр, билдириишкинбиле кады портка келген үезинден ийикпе азы бир эвес ол портка болган болза, таварылга болуушкунуң болганындан бээр чеди хонуктан орай эвес хуусаада, таныжып көөрү-биле суднонуң сеткүүлүн база судно сеткүүлүнден капитанның шынзытканы ушта бижилгени нотариуска эккеп бээр хүлээлгелиг.

94 чүүл. Далайга болуушкун талазы-биле удурланыышкын дугайында медеглээриниҢ хуусаалары

Садыг талазы-биле Россия Федерациязының далайга эжиндириишкинин таарын турар хоойлужудулгазы-биле дүүштүр далайга болуушкун талазы-биле удурланыышкын дугайында билдириишкинин суднонуң портка келген үезинден бээр 24 шак дургузунда киирер. Бир эвес далайга болуушкун талазы-биле удурланыышкынны билдирирниҢ эргежок чугулазы херек боон турар таварылга болуушкун портка болган болза, таварылга болуушкунуң болганындан бээр 24 шак дургузунда удурланыышкынны билдирип киирген турар ужурлуг.

Бир эвес удурланыышкынны доктааткан хуусаада билдирип киирери болдунмас болза, оң чылдагаапнарын далайга болуушкун талазы-биле удурланыышкын дугайында билдириишкинге айтыр ужурлуг.

95 чүүл. Далайга болуушкун талазы-биле удурланыышкын дугайында актыны тургузары.

Капитанның билдириишкининге, судно сеткүүлүнүң сан-медээлеринге, а ол ышкаш капитанның бодун болгаш аргалыг болза, суднонуң командылал составының аразындан ийиден эвээш эвес херечилерни, база суднонуң командазындан ийиден эвээш эвес херечилерни айтырганынга үндезилээш, далайга болуушкун талазы-биле удурланыышкын дугайында актыны нотариус тургузар болгаш ону бодунун холунуң үжүү база сүлделиг таңмазы-биле бүзүредир. Далайга болуушкун дугайында актының бир кезээн капитанга ийикпе азы төлээлеткен кижилиг-ге берип каар.

20 ЭГЕ. Барымдааларны хандырары

96 чүүл. Судтарга ийикпе, азы административтиг органнарга хереченик тыптып келгени таварылгаларда эргежок чугула барымдааларны хандырары

Сонуургалдыг улустуң дилээ-биле судка ийикпе азы административтиг органга хереченик тыптып келгени таварылгаларда, бир эвес барымдааларны көргүзери соолүнде барын эргежок чугула ийикпе азы бергедей бээр анаар деп бодаар үндезин бар болза, нотариус эргежок чугула барымдааларны хандырар.

Сонуургалдыг улустуң натариуска киирген дилээнин үезинде судтуң ийикпе азы административтиг органның сайгарылгазында турар херек талазы-биле барымдааларны нотариус хандырбас.

97 чүүл. Барымдааларны хандырар талазы-биле нотариустуң ажыл-чорудулгалары.

Барымдааларны хандырар ужуру-биле нотариус хереченилерни байысаар, бижимел база боттуг барымдааларны көөр, экспертизаны кылдырар.

Барымдааларны хандырар талазы-биле кылыр ажылдарны күүседип турар үеде нотариус Россия Федерациязының Хамааты-чорудулга хоойлужудулгазының чогуур нормаларын удуртулга болдурар.

Талаларның болгаш сонуургалдыг кижилерниҢ барымдааларын хандырарының үезинде база болур чериниҢ дугайында нотариус дыңнадыр, ынчалза-даа оларның келбейн баары барымдааларны хандырар талазы-биле ажылды күүседиринге шаптараазын болбас.

Барымдааларны соңгаарладын болбас апарган ийикпе азы кажан сөөлүнде барын ол херекке кым киржирип тодарадыры хоржок болу бээр таварылгаларда кайы-бир таланы база сонуургалдыг улусту дыңнатпайн барын болур.

Келдирткен хереченин ийикпе азы эксперттиң келбейн барган таварылгада хереченин азы эксперттиң чурттан турар черинин аайы-биле ол дугайында нотариус судка дыңнадыр.

Илдеп-не меге очүк ийикпе азы түннел бергени дээш база очүк ийикпе түннел бээринден ойталаапы азы чайгылчаа дээш хереченин база экспертти нотариус сагындырар.

21 ЭГЕ. Даштыкы улустуң эргезинин чижек-нормаларын нотариустуң ажыглаары. Делегей керээлери

21 ЭГЕ. Даштыкы улустуң эргезинин чижек-нормаларын нотариустуң ажыглаары. Делегей керээлери

98 чүүл. Даштыкы улустуң эргезинин чижек-нормаларын ажыглаары

Тыва Республиканын база Россия Федерациязының хоойлужудулгазы, делегей керээлери-биле дүүштүр даштыкы улустуң эргезинин чижек-нормаларын ажыглаар.

Делегей керээлериниҢ негелделери-биле дүүштүр турган документилерни нотариус хүлээп алыр, а ол ышкаш бир эвес ол Тыва Республика биле Россия Федерациязының делегей керээлери-биле чөрүшкек эвес болза, өске күрүнелериниҢ хоойлужудулгазының көргени майык-биле тыныздыгларны бижиир.

99 чүүл. Даштыкыга кылган документилерни нотариустуң хүлээп алыры

Бүрүн эргелиг органнарның, албан-дужаалдыг кижилериниҢ киржилгези-биле даштыкыга турган ийикпе азы олардан келген документилерни Россия Федерациязының Даштыкы херектер ямызының органы оларны ажык болдурганда нотариус хүлээп алыр.

Ындыг документилерни, кажан ону Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле база Россия Федерациязының делегей керээлери-биле көрүп каан турар, ындыг таварылгаларда нотариус хүлээп алыр.

100 чүүл. Салгал дамчыыр эт-хөреңгини камгалаары болгаш эт-хөреңгини салгал дамчып алыр эргезиниҢ дугайында ынызылганы тыпсып бээри.

Тыва Республиканың девискээринде турар, даштыкы хамаатының өлгениниҢ соонда, арткан эт-хөреңгини ийикпе Тыва Республиканың хамаатызының өлгениниҢ соонда, даштыкы хамаатыга онаажыр эт-хөреңгини камгалаары-биле, а ол ышкаш шак ындыг өнчүге хамаарыштыр салгал дамчын алыр эт-хөреңгиге эрге дугайында хереченилер бээрибиле холбашкан ажылдарны Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле дүүштүр боттандырар.

101 чүүл. Өске күрүнелериниҢ шүүгү органнары биле нотариустарның бот-боттарының хамаарылгалары

Өске күрүнелериниҢ шүүгү органнары биле нотариустарның бот-боттарының хамаарылгаларының чүрүмү Тыва Республиканың, Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле база чурттар аразының керээлери-биле тодарадыр.

102 чүүл. Өске күрүнелериниҢ органнарында хереченин сайгарын көөрүнге негеттинин турар барымдааларны хандырары.

Өске күрүнелериниҢ органнарында хереченин сайгарын көөрүнге негеттинин турар барымдааларны нотариус хандырар.

103 чүүл. Делегей керээлери

Бир эвес Тыва Республиканың улустар аразында керээлери нотариус ажылчорудулгаларының дугайында Тыва Республиканың хоойлужудулгазының көргениниҢ оон өске дүрүмнерин доктааткан болза, чурттар аразының дүрүмнерин ажыглаар.

Бир эвес Тыва Республиканың чурттар аразының керээлери нотариустуң бүрүн эргезинге хамааржыр болза, республиканың хоойлужудулгазының көрбээни нотариат ажыл-чорудулгазын Тыва Республиканың Юстиция яамызының доктаатканы чүрүм-биле нотариус кылып чорудар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай,
1994 чылдың сентябрь 27.
№ 149.

Номчукчунуң хомудалы

АРЫН-НҮҮР, СЕТКИЛ ЧОВААШКЫНЫ КАЙДАЛ?

Сөөлгү үеде улуг солуннарның дөртку арыннарын кижи ажып көөрүнден безин дидиимес-тир: озал-ондакка таварышкан, амы-тынындан чарылганнарның карарты кажаалаан аттары барык солун бүрүүнге үнер. Тайбын амыдыралдың бо хүннеринде чүс-чүс кижилер, бүдүн-бүдүн өг бүлелер хайыралыг өртемчейден чарлын, аар кемдээшкиннерге таваржын, инвалид боон артын каан тулар.

Шак ындыг аварийлар хей кезиинде эзирик чолаачыларның хаиндан болуп турарындан ангыда, бедик эрге-дужаал эдилээн даргаларын оваарымча чогундан база болуп турарын чоп эскерип, парлалгадан номчуп тур боор. Н. Б. Алдачы, Г. Ч. Ширшин, И. А. Ондар, М. К. Анай-оол — амгы үеде бистин чазаавыста ажылдап турар бо даргаларның аттары хейге билдингир. Бо чылын автоаварийлар кылганнарның аразында оларның аттары база бар. Озал-ондак кылганы дээш кандыг харысалгага олар опаашканыл? Ол дугайын солуп сеткүүлдерге биживаан, чонга дыңнатпаан. Чүге дээрге истелге органнары ол хереченнин сайгарылгазын эдиинге чедир кылбаан, а чазак чери болунун ажылдакчыларын камгалап арттырын алган. Чер-чуртуныста багай чаңчыл апар чыдар шак мындыг байдалга хамаарыштыр бистиҢ хүндүлүг ПрезидентивистиҢ дынзыг сөзүн-даа дыңнаваайн тур бис.

Чүге ындыгыл: бөдүүн кижи авария кылгаш, шиитпирин алыр, а даргалар —аная халас үне берген боор? Чурумну үстүнден тудуп, өскелерге үлегер көргүзер эвес чүве бе?

Амгы үеде Дээди Хуралдың депутадынга дештитирин турар, сайыт эрге-дужаалдың Мерген Анай-оолдуң «Тываның аныяктары» солунга ноябрь 1-де парлаан «Эрги эт-сеп эвес мен...» деп эгелиг интервьюзун номчаан, сеткилиниҢ ханызындан хомудап, бодумнуң база кады төрээнериниҢ мурнундан бо үүлдү биживес аргам чок болду. Ук интервьюдан ап көөрге, М. Анай-оол харын боду «айыл халапка таварышкан, оруу чок» кижи боон турар.

Ол айыл-халап херек кырында канчаар болганыл? Бо чылдың сентябрь 2-де кежээкинин 9 шак ажыр турда, М. Анай-оол Кызыл—Тээли оруунга чиик машинаны боду башкарып чорааш, орук кыдыынга турган улуг КрАЗ машинаның кырынче халды бергеш, айылдыг аварияны кылганының түпелинде, оон-биле кады чораан дөрт кижиниҢ бирээзи — бистин улуг акывыс Матна Сумбуевич Хомушку чок болган. (Олар Өвүрге болуп ээзи ыдыраа маргыллаазынче бар чораан). Оон өг-бүлези, кады төрээн хей санныг дуңмалары, ажытөлү хөпертен мынлыг улуг согуг, кажыдалга таварыштывыс. Акывыстын ол озал-ондакка таварышкан, чок болганын үүгле бир хонук эрткенде, суббота хүнүнде, таварылга болуп дыңнаан кагдывыс. (Авария Кызылдан ырак эвеске, 12 дугаар километрге болган). Оон эмнелгелерге телефоннан, айытыгаш, кайда-даа чок боорга, соок бажыңга баарывыска, ол чер шоочалыг болду — дыштаныр хүн турган. Хүндүскүүнүн 3-4 шакка чедир ындыг, чүү-даа билдинмес байдалга таварышкаш, кады чораан эштериниҢ бажыңнарыче телефон болган, айытарывыска, кым-даа биске тодаргай харыы бербээн. Ол ойде Анай-оол, угаан медерели аная турган хирезинде, чок апарган кижиниҢ өг-бүлезинге ол дугайын дыңнадырын-даа херексевээн, бажыңыче телефоннан, өг-бүлезинге тайылбырлан көрүнер деп, эмчилерден дилеваан-даа болган. ЭмчилериҢ «айыл болган черге оон ынай кым турганыл?» деп айтырыынга ол «а, бир кырган чок болган» деп харыы берген. Акывыс будүн дүүнүн дургузунда соок бажыңга чыдырда, чоок кижилери — бистер чүнү-даа билбээн а кады чораан эштериниҢ кымга-даа херек чок болганы олдур. Ону бодап кээрге, дыкала хомудаңчыг-дыр.

М. Анай-оол мөөгээн акывыстың өг-бүлезинге кажыдалын илереткен болза деп кижи бодаар-дыр. «...Мээн аңдым бажы хоюп, чурттаргам будалын каар болза, кымга-даа эки болбас. Харын каража эвес деп бе?» Интервьюнун сөөлгү олуруглары бо дур. Ынла кандыг хөөн синиккенин тайылбырлаандаа хөрээ чок боор.

Ийе, чырык өртемчейде амыдыран-чурттаан чоруур кижи бүрүзүнүн хайыралыг амы-тыны чүүнүн биле-даа солуттунмас үнелиг үүл деп билир мен. Чүгле силерниҢ эвес, Мерген Кыргысович. БистиҢ акывыстың өлүмү — бистериҢ, хой санныг кады төрээнериниҢ, уруг дарыының, өг-бүлезиниҢ, арткан чурттагавыс иштинде кажыдаарывыс капчаар-даа аажок улуг качыгдал дыр. Каража деп сөстү тыва улус колдуунда өске таварылгада ажыглаар болдур ийип.

Айыл-халапты кижи баш удур билир арга чок. Кымдаа оон камгалаттынмаан дээрзин бодап, аныяк кижиниҢ актының каралыын эргехоойлу органнары сайгарар боор деп бодап турган бис. Ынчалза-даа керектиҢ байдалы ындыг эвес апар чыдыр.

М. Анай оолдуң, оон-биле чугаалашкан корреспондентиниҢ бодап турары-биле алырга, «бир эвес ноябрь 20-де сонгукчулар ону депутат кылдыр сонгуптар болза, үстүнде херек луглалын каар...» боон турар. Ынчан кээрге ам чүл. Дээди Хурал үүлгеткен хөрээнден ойлап-дескен, бедик эрге-дужаал ээлээн кижилериҢ камгаланыр, аргастаныр чери боон турары ол бе? Мындыг байдал Дээди Хуралга чаңчыл апар чыдары ол бе? Бо чазын шак ындыг арга биле харыысалгадан Г. Иргит адырлы берди, ам ону М. Анай-оол катаптаарын кызыдын турар ышкажыл.

Че харын, бөгүн ону ынчаар эрттирин каан дижик, а соц даарга чүү боон болурул? Арын-нүүр, кижизиг чорук, хамааты хүлээлге, хоойлу-дүрүм сагылгазы, сеткил човаашкыны деп билишкиннериҢ үнезин ам шуут чидин, ол бүгүнү таваар арта базын турар апарганывыс ол бе?

Бистер, мөөгээн кижиниҢ чоок кижилери, Тыва Республиканың Президентизинден, Чазаандан, Дээди Хуралдан, республиканың Төп сонгулда комиссиязындан үстүнде тургустунун келген байдалды кичээнгейлиг сайгарын көөрүн дилеп, иеген тур бис. БистиҢ дилегнегелдевисти дээди эргечагырга черлериниҢ удуртукчулары оваарын көөр боор дээрзинге илегедивис.

Оон-биле чергелештир берге үеде бистиҢ кажыдалывысты үлежип, акывысты сөөлгү орукче үдешкен эшөөрүнге, чонувуска, республиканың удуртукчуларынга четтиргенивисти илергейлевишаан, чавыс мөгейин тур бис.

М. Хомушкунуң кады төрээн дуңмазы.

Өнермаа ХОМУШКУ.

ИШТИ ЧАРЛЫР ДИВЭЭН БЕ

Бурган өршээ, чүү деп чүвел бо! Буурул баштыг буруун тыва өгбе кижи ону көрген болза, та кайы хире халактан, килеңнеп, хиртээр ирги? Дус биле тараанның үнезин билбес кижи кайда боорул аан. Ол ийи бистиҢ буянныг чемивис ышкажыл. «Дус чокта амдан чок. Тараалыгла толуг» деп үлегер домактар безин оон ужуктадып, укталган болгай. Ынчангаш дус биле тараа — кайы-даа чемпериҢ ан-не ыыктыы, хүндүткелиг-дир. Орус улустуң аалчыны дус, хлеб-биле уткуп алырында безин ханы утка бар болдур ийин.

Бок-күзүрүм аразында төктүнгеп, дүдүй берген арбайны база үвүр савыр биле шуглаан аттыг дус ажык дээр адаанда ам-даа чытпышаан хевээр ийин. Амдыы буруун тыва өгбевис ону көрген болза, дорзан иэ: «ишти чарлыр дивээн бе» деп чиге сөөлгээр боор. Көрдүнер бе, амгы тыва кижилер, дус биле тараага хүндүткеливис кайы хире ажаргаан-дыр че? Ийе, ол тылга кончуг бис, алдырыр хире чүвевис чок апаргаан, а шупын сөөлгээн кижээ өөрүп бис...

Сүглүг ийи караам биле көргеш, кайгаанымны, хараадаанымны чүге деңнээр. Хайыраан дусту, арбай тараанны аарай! Өжү хаммаан чүве дег ынчаар дорамчылаарга кайын боор. Буруун өгбелиривис дус баснас, тараа төкпес дижир болгай. Бо ыдыктыг чагыгнын үне чок болганы ол-дур аа. Ол ийиде кандыг-даа буруу, бузуг чок, харын бистиҢ боттуруун чоруур буянныг азыракчывыс ышкажыл.

Дусту бузун, тарааны тарын, өстүрүп, ажаары ындыгла белен эвес болгай, кызымак кижилер таңды дег күжүп, далай дег дерип теп чоруурлар. Оларның күшажылынга хамаарылгавыс, хүндүткеливис кандыг-дыр че?

Дорамчылалга таварышкан бо ийи ыдыктыг болгаш хүндүткелиг чемни Чадаана хоорайда үнүп турар «Чаа орук» солуннуң редакциязының хеминиҢ иштинге көргенимни бижип ор мен. Ужу кыдыын уктап, «узун» кулактан дыңнаарымга, мындыг чорду ийин. Эрткен чылын ук солун 50 харлап турда, бүдүрүлгелер белекке бергеш дээр чораан. Арбайны ажылдакчыларынга халаска үлээн, а арткаын ынмаарга ыыгжап кагган. Хайыраан арбай тарааны саткаада-даа чок, ыыгжагга чайлаан. Дус базаа ажык дээр адаанга чайлаан, чайык-чаъска дыка-ла эзилген.

Эрткен чай аажок чаашкынныг болганындан, шык, даш аңмаарга чыткан арбай үнүп, дүдүн эгелээн, ажылаар арга чок апаргаан. Шала күскээр чайын хөмүр оваазынче үндүр чалапкан. ТөгериниҢ орнунга амзааны дээре дээр сургаал домак бар болгай. Оон орнунга хоорайда амыдыралы чединмес улуска хуукнаан, согаштан халаска берген болза, буянна турар боор оң. Олар орта дыка-ла өөрүүр турган боор, ындыгларның «четтирдим» дээн безин сөзү сеткилге дыка-ла тааланчыг дыңнаалыр турган ышкаш тыр. Кижилерге дуза чедирип, буян кылыры дег ындыг улуг өөрүшкү кайда боорул аан.

База бир эскерген чүүлүмнү маңаа улаштыр каксы бижип көрейн. Та каш чыл «үүжелеттинин» келген хул чүве, шуут тей апаргаан. Оон кырында чашпаннар безин чыраалар кылдыр өскүлеп келгилээн. Чүүк даа, чиик-даа машиналыг редакция чорду чоп, ол хирезинде болуп арыглаан албазы элдеп чүве! Оон ажылдакчылары солунга арыг-шевер дугайында шүүмчүлеллиг үүлдерни бижип-ле турар, ол хирезинде боттарының чудуп билиимес боор-дур. АжININ бажында тевепени көргеш, бодунун бажында тевени көрбейн баары элдеп чүве!

Ким-оол САТ.

«Шынның» 70 чылынга уткуштур

ЭРЗИН, ТЕС-ХЕМ КОЖУУННАРГА УЖУРАЖЫЫШ КЫННАР

Оларның аразында быжыг харылзаа шагдан бээр туруп келген болгаш моон соңгаардаа улам быжыгар апаары чугаажок. Солуннуң материалдары, ооң дээштиг, чедингир чоруу ооң помчукчуларының амыдырал-биле, солун-биле быжыг харылзаалыыпдан кол хамааржыр болгай. Ынчангаш амыдыралдың кайы-даа талазын чырыдарда, бижикчи кижи ол теманы эки билир ужурлуг болгаш ооң үүгле четпес талазын эвес, а эки талаларын база көргүзүп, кандыг ажылларны чорудуп, кандыг хемчеглерни ап турган ол четпестерни эдип ап болурунуң талазыбиле бодунуң сүмелерин кадары база чугула. Ындыг болганда, үүгле амыдыралчы айтырыглар солунчун арыннарынга кол чыруттынар апаары чугаажок.

Солун редакциязының коллективи бодунуң помчукчулары-биле сырый харылзааны тудуп, кайы-даа кожуунга журналист кижи командировкалап чораан, авторлар-биле ужуражып, оларга ажыктыг арга-сүмелерни берип чоруур. Ылангыя рынокту экономиканың бо белеп эвес үезинде хөй-хөй кижилерни дүвүредип чоруур айтырыглар черле эвээш эвес. Чамдык кижилер ол бергелерни бодунуң кызымак күш-ажылы-биле торулбайн эртип-даа чоруурлар, а чамдыктары, ылангыя хөй ажы-төлдүг ог-бүлелер, бергелерге таваржып-даа чоруурлар-дыр. Ынчангаш солуннуң арыннарынга ол бүгүнү көргүскеп айтырыглар бо-ла чыруттына бээринин ужуру-даа ында. Помчукчуларның хөй-хөй чагаалары редакцияга хүннүң-не немежин кээп-даа турарының чылдагааны база ында. Бо бүгү айтырыгларны редакцияның коллективи помчукчулар-биле сүмележин, колдуунда-ла оларның киржилгези-биле шиитпирлеп, солуннуң арыннарынга чырыдын турар.

Республиканың политиктиг солуну — «Шын» солун бодунуң юбилейинче чоокшулап орар. Келир чылы ол 70 харлаар. Бо үеним дургузунда ооң арыннарынга кандыг-кандыг теманың материалдары парлаттынмаан дээрил! Ол материалдар — помчукчуларның сагыш-сеткилиниң илерели-дир. Оларның көдүрген айтырыглары — хүннүң кол темалары-дыр.

Юбилейлиг чылдың солун чагыдылгазы эгелей бергени помчукчу бүрүзүнге билдингир. Бир-тээ, чагыдылга эгелей берген болганда, помчукчулар-биле база ужуражып, оларның бодалдарын, сүмелерин дыннаар чаңчылдыг болгай бис. Ынчангаш «Шын» солуннуң кол редактору В. Ф. Чадамба баштаан бөлүк журналистер Эрзин, Тес-Хем кожууннарның ажыл-агыйларынга чедип, помчукчулар-биле ужуражыышкыннарны эрттирген.

Эрзин кожуунуң ажылагыйларынга, сүт-бараан фермаларынга, школаларынга, кожуун төвүнүн албан черлеринге журналистер баргаш, редакция коллективиниң кылып турар ажылдарының, солучда парлаттының турар материалдарның дугайын оларга сонуургадын, моон соңгаар кылын чорудар ажылдарының дугайында солун чугааны кылганнар. Ылангыя Эрзин кожуунуң «Мөрен», «Нарын» совхозтарының сүт-бараан фермаларының саанчылары, кадарчылары-биле, Нарын, Эрзин ортумак школаларының башкылары-биле, кожуун чагыргазының удуртукчулары-биле, тус чер чагыргазының даргалары, улуг назыдыглар-биле ужуражыышкыннар солун байдалга эрткен.

«Нарын» совхозтуң конторазынга Эрзин кожуунда чопну ажылга тургузар топтүү директору Б. Л. Самбуунуң киржилгези-биле 40 ажыг иехерээженнер-биле ажык чугааны журналистер чорудун, бо берге үеде ажыл чок артканы база кызырылдага таварышкан хамаатыларның ажылга канчаар тургустуунун алырының айтырыгларын база чугаалажып, сүмелешкеннер. Үүгле ол кожуунда эвес, а харын-даа республиканың колдуунда-ла суур бүрүзүнде херээжен чопуун амгы үеде белен эвес байдалын, оларны дүвүредип чоруур хөй-хөй айтырыгларның барын, оларны шиитпирлээринге белен эвеин журналистер ие-херээженнерге чугаалап бергеннер. Үе кандыг-даа берге болза, акшатөгерикти чеже-даа саадалгалыг берип турар болза, ол ажыл-агыйның херээжен чопу шупту «Шын» солунну чагыдын алыры чугула дээрзин чугаалап турганнар.

«Шын» солуннуң арын бүрүзүнде парлаттының турар материалдарының дугайын, моон соңгаар солуннуң арыннарынга кандыг-кандыг теманың материалдарын чырытса чогуурул дээрзиниң дугайында солун чугааны база ацаа кылганнар. Ынчангаш солуннуң 70 чыл оюнда өг-бүле бүрүзү «Шын» солунну чагыдын алган турарын журналистер оларга күзээн.

«Шын» солуннуң арыннарында «Сылдыстарның сымыранныы» деп астрология календарын парлан эгелей бергенивисти помчукчулар эскерген боор. Шажын-чүдүлгениң эглип келгени бо үеде бистин бөдүүн чопувус богун, даарта азы ооп-даа ынай хүннер кандыг болурунуң дугайын дыка сонуургап турар апарганнар. Ынчангаш кижи бүрүзү-ле дамалар чалап, куда-дой-даа эрттирде улуг шүүдел үндүрүп, хамнар чалап турары берге үеде бо дээрзиниң дугайында оларның сүмелерин барымдаалаш, астрология календарын солунга парлан эгелээнивис ол. Ол талазы-биле тайылбырларны психолог, астролог башкы, солуннуң ажылдакчызы А. К. Тэвек ужуражыышкыннар үезинде кылын берип чораан.

«Шын» солуннуң болүк журналистери-биле ужуражылгалар үезинде чоннуң сонуургаар айтырыглары база хөй болган. Ол бүгү айтырыларга долу харыларны журналистер бергеннер. Ынчалзадаа номчукчуларның саналдары оларны дыка сонуургатканы чугаажок. Кижи бүрүзүнүң саналы, ооң бодалы солун ажылдакчыларына эргим болган үнелиг. Ынчангаш оларны журналистер солуннуң моон соңгаргы амыдыралына ажыглаарлар.

Эрзин кожуунуң ажылагыйларын, суурларын, фермаларын эргип чораан, помчукчуларның берген санааларын, сүмелерин редакцияның коллективи моон соңгаргы ажылынга ажыглаар апаар. Ам оларның чамдыктарының саналдарын кысказы-биле маңаа киириптээли.

Байыр-оол ЧУЛА, «Мөрен» совхозтуң инек кадарчызы:

— Кыштаглаашкынга белеткеливис багай эвес. Мал чеми четчир кылдыр белеткеттинген. Четпес-ле үүве — бистиң фермаже электри чырыы киириптинмээн, кудук база чок. Ол кончуг берге-дир. Бистер-даа ажылдап-ла турар-дыр бис, а шалың акшазы өй шаанда үнмейн бааргa, өөренип турар уругларывыска херек үүлдер садын алыры бергедей бээр-дир. Ону үстүнде даргаларывыс база билип-ле турар улус бо. А «Шын» солун чокка канчап чурттаар боор: аъш-чем чогуудап-даа дора үүве бо. Ынчангаш «Шын» солунну ыяап-ла чагыдын алыр улус бис. А солунга малчыннарның амыдыралын, ажылижин эки-ле чырыдын турарын күзээр кижи-дир мен.

Нина БАР-ХӨӨ, «Нарын» совхозтуң фермазының учетчиги:

— «Шын» солуннуң ажылдакчыларының бистерге, ыраңгызак Шолук-Аксынга кээп ужуражып турары дыка өөрүнчүг-дүр. Ынчаны ажылагый талазы-биле байдалывыс черде багай эвес. Мында чоокта чаа кожуун келдивис. Ынчангаш агар септелгени ам-даа кылын турар бис. Солунувустун улуг байырлалы база кел чыдар үүве-дир. Ынчангаш кижи бүрүзү келир чылдың чагыдылгазын кылдырын алыры чугула болгай. Бистиң фермаңың ажылдакчылары «Шын» солунну черле чагыдын ап турар улус бис. Үүгле четпес үүве — чагыдын алган солуннарывысты ей-шаанда эккеп бербейн турар-дыр. Совхозтуң удуртукчулары ол айтырыгны кичээнгейге алыры чугула.

Тес-Хем кожуунуң чамдык албан черлеринге, организацияларынга, школаларынга, ажыл-агыйларынга «Шын» солуннуң ажылдакчылары-биле ужуражыышкыннар база болуп эрткилээн.

Чыргаланды суму чагыргаанга база ындыг ужуражыышкынга кожуунуң чагырга даргазының оралакчызы О. С-Б. Арапчор киririткен. «Шын» солуннуң улетнүр, транспорт, тудуг болгаш харылзаа киллизиниң эргелекчизи М. К. Калчан солуннуң арыннарында парлаттының турар материалдарының, оларның идейлиг утказының болгаш журналистериниң ажылдап турарының дугайында чугааны аңаа кылган болгаш ужуражыышкынның киржикчилериниң сонуургааны чамдык айтырыгларынга харыыларны берген. Солун бодунуң 70 чылын келир чылын байырлаар, ынчангаш өг-бүле бүрүзү «Шын» солунну чагыдын алырынче помчукчуларны ол кыйгырган.

Ужуражыышкын хуралынга суму чагыргазының даргазы **Ольга Чоодуевна СЫРАТ** сөс алгаш мынча дээн:

— Солун чокта чурттаары берге-ле болгай, ону аажок билип турар бис. Акша-төгерик талазы-биле бергедээшкиннер турза-даа, «Шын» солунну доктаамал чагыдын ап турар улус бис. Эрткен чылын чагыдылга бистиң суурга багай эвес эрткен. Бо чылын база ол-ла темпивисти салбайн, ог-бүле бүрүзү солунувусту чагыдын алыр апаар бис. Совхозтуң ажылчыннарынга солунну шилчидилге-биле чагыдын бээр бис.

Берге айтырыгларның биыс черде багай эвес. Мында чоокта чаа кожуун келдивис. Ынчангаш агар септелгени ам-даа кылын турар бис. Солунувустун улуг байырлалы база кел чыдар үүве-дир. Ынчангаш кижи бүрүзү келир чылдың чагыдылгазын кылдырын алыры чугула болгай. Бистиң фермаңың ажылдакчылары «Шын» солунну черле чагыдын ап турар улус бис. Үүгле четпес үүве — чагыдын алган солуннарывысты ей-шаанда эккеп бербейн турар-дыр. Совхозтуң удуртукчулары ол айтырыгны кичээнгейге алыры чугула.

Тес-Хем кожуунуң чамдык албан черлеринге, организацияларынга, школаларынга, ажыл-агыйларынга «Шын» солуннуң ажылдакчылары-биле ужуражыышкыннар база болуп эрткилээн.

Чыргаланды суму чагыргаанга база ындыг ужуражыышкынга кожуунуң чагырга даргазының оралакчызы О. С-Б. Арапчор киririткен. «Шын» солуннуң улетнүр, транспорт, тудуг болгаш харылзаа киллизиниң эргелекчизи М. К. Калчан солуннуң арыннарында парлаттының турар материалдарының, оларның идейлиг утказының рээзи — солун чедирилгези чамдыкта үзүктели бээр-дир. Ооң чылдагааны — почта дажыглаар машиналарның эргижирээнинден үрелип турарында. Бис кожуун төвүнден ырак эвес болгаш боттарывыс почтаны ап-даа турар-ла-дыр бис. А солун чедирилгези кошкай бээрге-ле, чоннуң солун чагыдар күзели, сонуургалы кошкай бээр-дир.

Ол-ла ужуражыышкынга школа коллективи, уруглар садының коллективи база «Шын» солунну дарый чагыдын алырының дугайын чугааланнар.

Кожуун чагыргазының коллегия хуралының эгезинде «Шын» солуннуң кол редактору В. Ф. Чадамбага сөс берген. Солуннуң коллективиниң ажыл-ижиниң ында парлаттының турар материалдарының дугайын ол чугаалап, арын бүрүзүнде парлаттының турар темаларының кыска допчуларын ол кылган. Ынчап-ла, «Шын» солун республикада 5-удаа үнер кара чаңгыс солун болбушаан, эң чиик чагыдылга өртектиг дээрзин ол чугаалаан. Солуннуң 70 чылы чоокшулап орар болганда, өг-бүле бүрүзү чагыдылгалыг болурунче ол кыйгырын, коллегия хуралынын соонда чагырга даргаларын чер-черде ажылдап турар черлеринге барып, ол талазы-биле чогуур ажылдарны чоруда бээринге бүзүрелин илереткен.

Самагалдайның долу эвес ортумак школазының башкылары бөлүк журналистер-биле ужуражыышкынга чыглын кээп, боттарының ажылижи-биле оларны таныштырганнар. «Шын» солуннуң арыннарында парлаттының турар материалдарга оларның тааржын турарын, башкылар арнының үнүп турарынга таарзының турарын олар илергейлээн болгаш боттарының бодалдарын, сүмелерин база чугаалааннар. Чамдыкта солунче материал бижиири чугула-даа апаар, а ону канчаар бижиирипиң дугайында сүме аптар кижидаа чок апаарын, черле солуннуң кижизидикчи утказының дугайын олар чугаалап, ылангыя сөөлгү үеде парлаттының эгелээн астрология календарының оларны сонуургадын турарын дамчытканнар. Ол-ла бүгү айтырыгларга долу харыларны олар алгаш, «Шын» солунну чагыдын алыр талазы-биле үүгле башкылар коллективтеринге эвес, а харын-даа өөреникчилерни дамчыштыр ада-иелерге база ажылды чорударын хүлээнип, журналистериниң ажылынга чедиишкиннерни күзээннер.

Кожуун чагыргазының хуралдаар залынга журналистер-биле ужуражыышкынга суурнун улуг назылыг хоочуннары идепкейлиг киришкеннер. Ылангыя партия, совет ажылдарының хоочуну, хоочун культура ажылдакчызы Булат Булчүнович Ширнеп, Араттың Ревшериниң капельмейстери Чооду Самданович Миндирья болган ооңдаа өскелер «Шын» солуннуң дугайында чылыг сөстерни соглеп, журналистериниң ажылынга чедиишкиннерни күзээннер. Редактор В. Ф. Чадамбаның «Шын» солун дугайында чугаазының соонда саналдар-даа, күзелдер-даа, чамдык чемелер-даа эгелээн.

Б. Ч. ШИРНЕН:

— «Шын» солунну хүннүң помчуп, республикада-даа, чурт иштинде-даа болуп турар болуушкуннарны ооң биле ап турар бис. Мынча үеним дургузунда «Шын» солунну доктаамал чагыдын ап келген мен, ол чокта берге-ле болгай. Солуннуң коллективиниң ажылынга үнелелги бербишаан, чамдык четпестер дугайында маңаа чугаалавайн баар аргам чок. Бирээде, моон мурнундагы чылдарда дег, солуннуң дээштин читкен-дир деп чугаалап болур. Шүгүмчүледдиг материалдарны парлан каан, аңаа олурар апарган хиредир. Ооң дээштин дээш демисел үүге чорбастаанын? Шүгүмчүлеткен удуртукчуга хемчег-даа онаавастаан, ооң айтырбастаан-даа үүве-дир бо. Ынчангаш шүгүмчүледдерниң дээштинин чедип алыры чугула деп санаар-дыр мен.

Ийнде, кожуунуң кайы-даа суурларында коммерсантылар көвүдээн-дир. Ону мен бактавайн тур мен, а үүгле багай үүвеи — эвээш өртекбиле магазинден бараанны садып алгаш, ону бодунуңа чонунга улуг өртекке садын турары. Ол кончуг багай чаңчыл-дыр деп санаар мен. Арын-нүүрүн уттуптарга кайын болур ийик аан. Өртектерни солунга чырыдын турза эки боор.

Үште, хүндүлүг Президентивистин ол бо черлерже чоруп, ажыл-херек бүдүрүп чоруп турарын солуннуң арыннарынга чырыдын-ла турардыр, ол эки-ле ыйнаан харын. Ынчалза-даа үүгле Президентивистиң кайнаар барганын, үүнү кылганын бижип турун бээрге, мен-не мындыг бодалга келир-дир мен: Президентиден өске даргалар — оралакчылары, Чазак кежигүнпери үүге ажылдавас, а үүгле Президент ажылдан чоруп турар үүве ирги? Үүвениң шыны херек: үүгле Президентиниң эвес, а өске даргаларның, кол-кол айтырыглар харылаан турар сайыттарның ажылын база бирги арынга чырыдын турза эки боор. Олар кайын-на аңаа олурун турарлар деп.

Кожуунда идепкейлиг бижикчилеривистиң бирээзи — **Өөлет ЧИКМИТ:**

— «Шын» солунну өг-бүле бүрүзү чагыдын алыры чугула. Ол талазы-биле эштериниң саналын деткиир мен. Мен бодум база ол ажылга идепкейлиг киржир, солунну деткиир мен, ооң ажылынга дузалажыр апаар мен. Мындыг саналдар бар: дыштанып хүн арнын ам-даа солун материалдар-биле байыдар, чагааларны дыка саадатпайн парлан турары күзенчиг-дир. Ол ышкаш, кожуунда тускай корреспондент бар болганда, үүгле эки талалыг материалдарже үүткүвейн, а шүгүмчүледдиг материалдарны база солунга чырыдар херек чедир кылдынмайн турар ажылдар кожуунда әндерикле болгай.

База бир чугаалаксаан үүлүм мындыг: мени үүгле чурттун бижээн турупту деп чугаа редакциядан дыннадып кээп тур, а чурттан турарым черни биживейн, ам үүнү бижиир ижи-ни мен ынчаш?

Солуннуң редактору санал берген эштериниң чамдык айтырыгларына харыы берип, оларның чамдык саналдарын республиканың даргаларына-даа чедирерин чугаалап, солунну деткиир турары дээш өөрүн четтириишкиниң сөстерин чугаалаан. Бижикчи Өөлет Чикмиттиң айтырыңга харыы берип тура, айтырыгны ооң арай ыыт-ла эвес билип алганын чугаалап, ооң материалдары үүгле төрелдерин бижииринче угланын турар дээрзиниң дугайында редакцияга медээ кээп турарын дыннаткан.

Кожуунуң төп эмпелгезиниң эмчилери журналистер-биле ужуражыышкынга чыглын келгеннер. Оларны сонуургадын турар айтырыглар база хөй болган.

Россия Федерациязының алдарлыг эмчиси **Р. И. КАЛДАР-ООЛ** мынча дээн:

— «Шынның» арыннарынга эмчилер булуңун ажыдып, янзы-бүрү аарыглар талазыбиле республиканың сураглыг эмчилериниң сүмелерин чырыдын турза эки боор. «Шын» солунну бистиң коллективтиң эмчилери база чыдын алыр апаарлар. Көдээ эмпелгелерниң ажылының дугайын солуннуң арыннарынга доктаамал чырыдын турарын дилээр-дир бис.

Эрзин, Тес-Хем кожууннарының помчукчулары-биле ужуражыышкыннар үезинде редакцияның коллективиниң моон соңгаргы ажылынга херектиг эвээш эвес сүмелерни, саналларны помчукчулар киргген. Ынчангаш ол бүгү ажыл-херекчи чугаалар дээш Эрзин, Тес-Хем кожуунларда помчукчуларына өөрүн четтириишкиниң сөстерин «Шын» солуннуң редакция коллективи илереди тур.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.
«Шынның» корреспондентилери.

● *Чылдар болгаш кижилер*

СӨГЛЕТТИНМЭЭН ЧАЖЫТ

Тыва черге репрессияның коргунчуг дүнер, хүннери 30-40-50 чылдарда карангылады бүргей алы берген түрда, коммунисчи удуртукчу баштынчылар эмин эртир хувискаалчып, тыва арат чоннун шажын-чүдүлгезин хорун, хүрээ-хиттерни үреп, ном-судурларны өрттедип, лама-башкыларны, хамнарны, каран көрнүр кижилерни истеп-сүрүп, хоп-нүгүл тарадып, арат чоннун «хамааты» деп арыг адын карартканнар. Олар хөй-хөй чылдар иштинде бөдүүн чоннун хосталгазын казып, «контрладып», бужар бак үүлгедиглерни кылып, «чоннун дайзыннары» деп ойладып, мал-маганын, эт-севин хавырып ажык орук бербейн турганнар. Арат чон сүрүүшкүннерден дезип, боттарының амы-тынынга четтинип, бар-чок үнелиг, ажыктыг чүүлдерни күйларже, черлерни каскылаап, шыгжап чажырып турганнар.

Хой чылдар эрткен соонда төөгүнүн ак, каразы илереттинип кестүп келген. Актыг черге «контрлап» чораннарның арыг адын эгиткен. Оларның ажы-төлдери, дөргүл-төрелдери берге орукту эрткен болгаш шынныг чүүлдерни солуннарга бижип турарлар. Репрессияга таварышканнарының чырык адынга тураскаадын бо материалды бижидим.

...Аарыг дыка-ла коргунчуг, кандыг-даа мөге шыырак кижилерни өске оранче чырык өртемчейден чарып, чер алдынче киире бээр. Кижи дириг чораап, кадыкшылының дугайында бичии-даа сагыш салбас боор, кажан бергедеп аарый бергеш, чырык өртемчей кырында чуртталганың оңгулчиңгил талаларын, эки, ааскежиктиг эрттирген үе-шактарын, хүннерни сактып, бодап, дүрген экирип сегий берзе, бир янзы кылдыр чурттаарын бодаар. Кажан шуут эттинмес кылдыр аарый бергеш, сагыш-сеткилин хамык-ла эрткен чуртталгазын бир кижиге ажыдып бериксээр.

Ачам чингелеп аараандан бээр элээн үе болу берген. 1973 чылда октябрь айда Кызыл эмчизинге ижин-шөйүндүзүн кестиргеш. Ак-Довурак хоорайже чаныр келгеш, аарыы дорайтап, чем ишпестей берген, үүгле суг аймаа боскундуна ажар, каракка көзүлдүр-ле сөөгүнде кежи чыпшынып турар кылдыр арыпкан. Коргунчуу хөлчок, дириг сөөктер апарган.

Салым-чаяан кижилерге аңаа-ла тыптып келбес, бойдустуң хуулгаазын үүлдериндеи дамчып, оран-чурттун тайга-таңды ээзинден, хемнер-суглардан, дээрден, салгал-ызыгуур дамчып келир, кижиниң уран талантызындан, угаан-медерелиндеи, кызымак чоруундан өөренип ап болур. Ачамны «каран көрнүр» кижи деп органын авамдан бо-ла дыннаар турдум. Эзирикте хам кижи бир үүве кылганда, маргыжа берген боор, шын эвес, мегелеп ор бо деп баар. Чамдыкта көрген дүжүн авамга чугаалап, ындыг-мындыг үүве болур-дур деп орар. Шынап-ла, дүжүнде көрген кижизи каш хонганда чок апарган-даа боор.

Ынчан мен хам, лама, каран көрнүр кижилер дугайында херекке-даа албас тенек оол турдум, үүге-даа бүзүревес, үүнү-даа тоовас. Ачам бергедеп аарып чыдырда 14 харлыг мен, 5 кыстың аразында чаңгыс хеймер оглу боорумга, ачам мени орпунун чанынче кый деп алгаш, бир-ле дыка чажыт үүве чугаалаар дээш, «ам-даа чаштыр сен, оглум» дээш, чугаалаар дээн сөзүн чедир чугаалавайн, онгайын кире берген карактарындан карак чаштары кыланайнып төктүп эгелээрге, ачамны кээргээш ыштадшпайн, караам чажы бүлденейнип ыглап бадырыптым.

Ооң мурнунда эмчиге кестирген соонда ачамнын: «Аарыгдан эттинип-ле алзымза, дөргүл-төрелдеримден малмагандан алгаш, чер-чурттумче көжүп, тайга-таңдымга малчыннап, оран-таңдым кезип чоруур мен» — деп органын дыннаар турдум. Авам, ачам суг мен төрүттүнүп келгенимде, 1959 чылда Эрги-Барлык суурга чурттап чораннар. Мээң сылдаңгым хөлчок, бо-ла аарый берген турар, улуг хам кижиге үүве кылдырарга, «Хем кежип, куду үглай чурт чайлап чурттаар болзунза эки-дир» дээрге, өг-бүлевис 2 харлыг мени сылдаңгымдан чайладып, Ак-Довурак хоорайже 1961 чыла көжүп келгеннер.

1973 чылдың октябрь 21-ниң хүнү — чурттталгамда эн-і уттундурбас качыгдалдың хүнү. Ынчан Ак-Довурак хоорайга кончуг улуг бокс маргылдаазы Постоянныйның Культура ордузунга болган. Зал иштинге маргылдаа көрүп олурумда, хенертен арай чиктиим хөлчок апарган, эзт-кежим соолаңнап, бажым-даа аарыр, маргылдааны төндүр көрбейн, 3 шак үезинде арай багай бажынче чаныптым.

Эжик аксынга кээримге, авам база кезек улустарның эзирик шуугашкан үннери дыннанып тур. Бажынче кирип келгеш, ачамның чыткан дөжээнче көөрүмге, ачамның арның көзүлбес кылдыр ак-чоорган-биле ыып каан. Чүрээмниң согары дендеп, карактарымдан дамды чаштар аттыга-ла берди. Авам мени оожургадып, Постоянныйда угбам сугже чорудупту. Ачамның чугаалап бээр дээн «чажыды» 14 харлыг мээн хөрээмде таныманып артып калган.

Оон бээр 20 чылдар эртканде авамдан билип алганым: Шаанда кырган ачам Ооржак Чашкагар — Холу-Чок деп кижи Улуг-Ак деп черже аңнап чоруткаш, тайга-таңдыга 5-6 хонук иштинде кандыг-даа ан-меңге таварышпайн, аштап-туреп чораап, Акка бир огге кире бээрге, ол өгүүн ээлери кончуг иртти догергеш, ачының мурнунга хүндүлеп, иртти кончуг-даа семис ужазын салып бээрге, аштаан аңчы чүү-даа арттырбайн читкен. Ол аалдың улустары кырган-ачамга Чаг-Чиир деп шола ат тывыскан.

Аалдан чоруткаш, орук ара кончуг улуг 12 адыр мыйыстыг сыын ужургай. Лама кижиге мыйыс хапы эккеп бээрге, лама кырган-ачамга «аңаа эвес, ыдыктыг үүве аткан кижи-дир сен» дээш, «ыдык огу» белекке берген. Каш мал-маганыг, тайга-таңдызындан аңнап-меннеп чурттап чораан кырган-ачам улустуң читкен мал-маганын ол «ыдык огу»-биле чер соктап тып берип чораап, хөлчок байыы берген үүведир.

1950 чылда кырган-ачамны сонгулдаларга удур агитация чоруткан дээш сүрүп туруп өргеп. Авам суг ыпчан Мөнгүн-Тайга кожуунунуң Тоолайлыгының Берт-Ой деп черге чурттап турганнар. Ооржак Чашкагар, Холу-Чок, Ооржак Нама-Сюрюп, Чашкагар, Хомушку Хандыман, кончуг улуг лама кижи оглу — үжелээ авам сугнуң оонден бир улуг сундукту: ында комду иштинде «Ыдык огу», ламалар номнары, бурганнар, торгу тоннар, тыва улустуң кааскалгаларын суп каан — аргажын алгаш, имиртинде кызыл-кызыл бедик даглар артынче аппарганнар.

Часкаар кырган-ачам ачамга хамык чагыын соглеп өргеш, боду сүрүүшкүннерден мунгарааш, кырган кижи чер-чуртумга өлүр мен дээш, терекке астына өргеш. Оон соонда ачамны, Ооржак Нама-Сюрюновичиниң, акызы Ооржак Шожут-оол Чашкагаровичиниң «контр» херээ дээш 25-25 чылдарда шииткен.

Ачам 6 чылды Казахстанның Караганда хөмүр-даш шахтазынга эрттиргеш келген, акызы Оренбург облазынга эрттирген.

Ачамның менээ чугаалап бээр дээн ол сундук дугайында үүгле 3 кижи — Нама-Сюрюп, Чашкагар, Хандыман билир турган. Оларның кайызы-даа амгы бо үеде чок. Авам өгден сундукту аргажын алгаш үндүргенин көргеп, та кайы угда, та кандыг черде, та кайы күйже чажырганы билдинмес.

Ачамның сөглеттинмээн чажыды ынчаар-ла ачамбиле кады өлүп калган. Авам амгы үеде бистиң аравыста мөңги-чаагай чурттап чоруур.

Борис ООРЖАК.
Ак-Довурак хоорай.

АЖААЛДАНЫ ДООСКАН

Барыын-Хемчик кожуунуң ажыл-агыйларындан дүжүт ажаалдазын баштай-ла «Хемчик», «Алдын-Булак» кооперативтериниң тараажылары доскан. Күскү дүжүт ажаалдазынга техниканы эки белеткеп, ажыл-ишти шын организастаанының түннели мындыг болган. «Хемчиктиң» механизаторлары шиитзибиле 1100 га шөлдеп тараа культураларын кезип, 274 топна тарааны шаңда уруп алганнар. Каңдаашкын, чамдык чердерни долу чаашкын үрээнинден, дүжүт эвээш болган, ынчалза-даа механизаторлар кезер черин бүрүн ажаап алган. «Хемчикке» бодааргa, кезип, ажаап алыр тараазының шөлү оон ийи катап эвээш «Бижиктиг-Хая» «Шекпээр», «Дөн-Төрезин», «Хөнделең» кооперативтериндe дүжүт ажаалдазы чаа доозулган. Тараа ажаалдазының бир саадан турган чылдагааны — кожуунда кывар-чаар материалдың төпүн турганы. Бо талазы-биле нефтебааза директору В. З. Харченко «билбес мен» дээрден башка харыы бербейн турган.

«Барлык» кооперативтер каттыжыышкынының (даргалары Д. Саая, М. Монгуш) үш комбайны күсту өттүр дүжүт ажааган деп медээлеп келген. Ажаап алган шаңда тараазы чүгле 17 топна болганын чаа аңаа барган комиссия илереткен. Картофель өстүрер «Чалгыг» кооперативтиң (А. Мөөктээр) чедиг та тарын алган арбайын малчыннарның инектери саза базын, чин каан, ону көзер комбайнны олар тыныаан, кым-даа дузалаваан. Ажыл-агыйларда, дүжүт ажаап турар кооперативтерде ажааган дүжүттүң контролю кончуг кошкак, ажаап алган тараа кайнаар барын турары билинмес.

Тараа ажааган шөлдерде саваң база олчаан чыдар, мал-маган ону саза базын, чин турар. Ынчангаш ажылагыйларның удуртукчулары саваңны бөлүп сөөртүп албас болза, хар адаанче кирер апарган.

Бистиң корр.

Даштыкыда болуушкуннар, фактылар

КҮШТҮГ ЫНАКШЫЛ

⊙ **ТЕЛЬ-АВИВ.** Израиль садыгжының кадайы-биле чарлыр дугайында шиитпирге оске ындыг таварылгалардан онзагайы-биле ылгалын турар. Ооң кол чылдагааны чүдел дээрге, Тель-Авив хоорайда магазин эргелекчизи, 4 уругнуң адазы 40 харлыг садыгжының кадайындан чарлыр деп баргаанының үнген дөзү болза, Американың Каттышкан Штаттарының бирги даңгызазы Хиллари Клинтонга ооң кедергей ынакшааны болур.

Тергиин ынакшаан садыгжының кадайының чугаалап турары-биле алырга, 1993 чылдың январьда Билл Клинтон АКШ-тың Президентизи апарган соонда, садыгжының «сарыыл чок» ынакшылы эгелээн деп санап турар. Израиль садыгжы Хиллари Клинтонның дугайында янзы-бүрү солуннарга, журналдарга, үндүрүлгелерге парлаттынган материалдарны, үүлдерни, фото-чуруктарны чыын, шыгжан эгелээн. «Баштайгы удаада анаа-ла ойнай-сылдай Хилларигe хандыкшыл, баштактанып турар кижи-дир деп бодааш, бичии-даа херекке албайн турган мен» — деп садыгжының кадайы Раввинат судунга медеглээн. «Ынчалзадаа улуг үр болбаанда аравыста найыралывыс тигленип, байдалывыс хөлчок парыыдаан: мээң ашаам бажың дүгүн агарты будут, «А-ла Хиллари» болуп, аңаа дөмей болур ужурлуг сеп» деп негелде кылгаш турун берген» — деп, ол судка өчүүн уламчылаан.

«А кажан Билл Клинтон Израильге келир деп парлалгага чарлапкан соонда, бистиң аравыста байдал мырыңай шыдажыр аргажок болган. Мээн ашаам шуут-ла контролюн оскунункан» деп садыгжының кадайы судка хомудалын илереткен.

АКШ-тың Президентизи Израильге чедип келген соонда тергиин ынакшаан садыгжы Клинтонларның изин истеп, барган-на черинге чедип, ылангыя оларның доктаан турганы «King David» деп аалчылар бажыңының чанында чүгле Хилларини бичии-даа када болза магадап көрүп алыр-дыр дээш оларның аалчылар бажыңындан кажан үнерин шакшагы-биле могаг-шылаг чок манап келген. Ол дугайын «Еднот Ахронот» солун дыннаткан.

«Президентиниң болгаш ооң кадайы Хилларинин Израильге келгеш чоруй барганының соонда мээн ашаамның сагыш-сеткили кударап, кедергей мунгаргай апарган болгаш мээн-биле кады чурттаар аргазы чок апарганын илереткен» — деп, садыгжының кадайы судка медеглээн...

8 ЧЫЛДА ШИИТТИРГЕН

⊙ **НЬЮ-ЙОРК.** Калифорния штаттың чурттакчызы 15 харлыг оол хөй-ниити черлериниң ханаларынга ызы-бүрү «хол үжүү» салыр хайлыг чаңчылы дээш 8 чылда кара бажыңга херээн эрттирер кылдыр шиитпирген. Ол черниң хоойлузун бөгүгаар чурум үрээн алээди уругларның ат-сыын оңгудеге чарлап дыннатпас ужурлуг. Ынчалза-даа ол оол хөй-ниитиниң черлериниң корум-чурумун хажыткан дээш полиция участогунга 11 катап келдирткеш, сагындырыгларны алган. Судья ол оол сөөлгү катап чурум үрээн соонда, аңаа эң сөөлгү сагындырыгны берип каарга, ийи хүн-даа четпейн чыткаш, холу дестүнмес үүве дег, кара-бажының хапаларын үүү-даа чок шокарлап каапкан болган. Судья шыдажын чалаап, 15 харлыг оолга эң шыңгыы шииткелди онааган.

РОЙ ДЕП ООЛДУҢ УЖУРАЛДАРЫ

⊙ **ТЕЛЬ-АВИВ.** Чоокта чаа Израильде Кфор-Бьялик хоорайның чамдык чурттакчыларын полиция дүн ортузунда хеспертеп оттуруп, хөлзедир ужурга таварышканнар. Чамдык өг-бүлелер полиция келгенинге коргун девидээнинден оларның салган айтырыгларынга харыы бергеш, даңны атсы удун чадашканнар. Хамыкты хаңындырган кижи кымыл ол деп айтырар болза, ийи чартык харлыг Рой деп оол-дур. Ооң авазы, ачазы оннүктериниң бажыңынче аалдап баар дээш оглун угбазынга ыяк чагааш, ооң бажыңынга арттырын каапкан. Кежээ ашаарга угоазы бичии оолду орунга кончуг таптыг ууруу өөйлеп каапкан, телевизор көрүп-көрүп, боду база удун чыдын алган.

Рой дүне када оттун келгеш, авазын чоктай тыртын каапкан, чигирзиг суксун кудун каан змискиин алгаш, угбазын-даа оттурбайн, эжикте турган дүлгүүрнү аяар ажыткаш, бичии-даа дааш-шимээн үндүроейн авазын дилээр дээш чылбыртын үүе берген. Дөрт дугаар каттаа баткаш, кудумчуже үүнүп келген.

Ийи хар ажын чоруур бичии кижиге даштыгаа үүнүп келгеш көрүп турарга, кайы үүже баарыл деп үүве аңаа эвес айтырыг оолган. Рой карангы кудумчуларга ийи шак ажыр азын келген. Арай деп мөлдүк-калдык кылаштаар, хөлчок турун моганкан бичии оолга ужуражын келген улус ону полиция участогунга аппарын кааннар.

Полиция ажылдакчылары оолга дузалажыр дээн ораладашкаш чадашканнар. Рой үүгле ада-иезиниң адын билир боордан башка угбазының бажыңының кайы угда турарын безин билбес болган. Ооң соонда ол хөлчок улуг херим чоогундан эгелеп, ада-иезин дилеп эгелээнин сактын келген. Ол угдан Ройнуң угбазының чурттап турар бажыңын тывар дээш полиция ажылдакчылары бажың бүрүзүн дүвүредир ужурга таварышканы ол. Дөрт шак дургузунда дилеп келген соонда, Ройнуң угбазының кожазы оолду танып каапкан.

(РосИТА—СЧТА)

Кызыл-Эник КУДАЖЫ.
Тыва Республиканың улустун чогаалчызы.

ТЫВЫЗЫМ — ТЫВАДА

(Улаштызы. Эгези №№ 163, 165, 167, 171, 174, 175, 182 солуннарда).

Бо 1994 чылдың Херээженнер хүнүн таварыштыр «Эне-релдиг эне, авыралдыг ава» деп республика мөөрейи болуп эткен чүве. Орта жюри даргалап турдум. Ындыг хей-ниити даалгаларын чаңгыс эвес удаа күүседип чораан мен. База чоннуң, ылаңгыя херээжен улустун идегелидир. Чүгле шынзыдар херек. Оргкомитет-даа, жюри-даа, боду-даа кызып-кылайып турда, биле тура-ла фактыларны хажыдарын оралдажыр, эргедужаалы-биле күш дөгээр, оон солуннарга бижиир таварылгалар тургулай бээр чораан. Маңаа чазыглар турбаан деп шуут агартынмайн тур мен. Республикада, кожуунларда, сумуларда янзы-бүрү конкурстар, көрүлделер, мөөрейлер удаа-дараа болуп турар апаргаш, ынчангаш жээң бо бичии дуржулгам чонга дуза болур чадавас база чедир билдинмээн чамдык айтырыгларга харыы-даа апаар магат дээш мындыг одургуларны арттырдым.

Үстүнде адаанымы энелер болгаш авалар мөөрейиниң жюри кежигүннери кол нургулайында орустардан тургустунган, бо талазы-биле жюри даргазы чедир ажылдаваан, тыва дыл билбес кежигүннерге кым очулдуруп берип турган ирги деп солунарга бижигиледилер, мөөрей үезинде чагаалар-даа келди. Тайылбырлаарым болза: жюри кежигүннериниң хей кезии орустар эвес, тывалар турган, тодаргайлаарга, чеди кежигүннүң алдызы тыва, чүгле чаңгызы орус кижи чүве. Мөөрейге орус авалар база киржип турган болгаңда, жюри кежигүнүнге оода чаңгыс орус кижи черле турар апаар. Бис чүгле тыва дылга чугаалажып турган бис, чаңгыс орус кежигүнүвүс база шору тывалаар, тоң дора дээрге, дыңнап билир болган. Ындыг айтырыг салган эштер төөгү эртемнериниң доктору З. Ю. Доржу, ол-ла эртемнерниң кандидады Г. А. Забелина, культура министриниң оралакчызы Е. В. Велебская олардан чигзинненнер боор. Олар дээрге чиңгине тывалар ышкажыл, чүгле ат фамилиялары ындыг. Мени дугайты чүл дээр болза, көк көдээ уктуг кижи-дир мен, орустаарым, ылаңгыя чугаалаарым багай харыы, ынчалза-даа диктант ышкаш ажылдарга черле ажырбас мен.

Ам чамдык «частырыглар» дугайында. Чижээлээрге, бүгү назынында инек эмиинден чарылбаан, оң уруглуң авыралдыг авазы оон-даа хей ажы-төлдүң энерелдиг энези кижи «Хайыраан ботта» Кара биле Седиптиң аттарын бу-даптарга, ону онза буруудаткан херээ чүү боор? Ынча ажылды кылып, ынча ажытөлдү өстүрүп келгеш, оон ырмазыраваан, оларның атсывын будаваан-дыр, кол чүве бо ышкажыл. Чеди-Хөлден келген чеден ажыг харлыг эненің тиилелгеже чүткүлүн кым магадавас боор? Ырак Тожудан, Мөңгүн-Тайгадан, Бай-Тайгадан, Өвүрден келген аваларны, энелерни канчап адавазыл? Жюри бүгү талаларны кичээп, деңзигүүрлүг ажылдаан. Ылаңгыя «Авыралдыг авалар» мөөрейиниң бирги черин алган Марина Сүрүнчап шу-момер ёзугаар көрүкчүлериниң сонуургалы дээш ийи дугаар бирги шаңналды база алыр турган, ынчалза-даа шаңналдыг кижилер хей болзуп дээш, ону жюри өске авага тывыскан.

Оон ыңай чамдык кожуунларның төлээлери ол-бо сымыранчып, өскелерни шүүмчүлеп, боттарынын мактап, ындында-ла үе чедишпейн турган жюриниң ажылынга шаптык кадып, оон эрткеш, олче ыйыышкын кылып маңнажырга, кончуг-ла чараш эвес болур чораан.

Энелер, авалар мөөрейи даңгылалар конкурзуу эвестир дээрзин хүндүлүг эштер оваарар болза эки. Мону ооренип көргеш, «кеземчени сагынмышаан, келир чашка чаныг берээл».

Ам удавас Дээди Хуралга немелде соңгулдалар болур деп турар-дыр. Ол дөргүлүг соңгулдалар мооң соңгаар-даа болгулаар апаар. Ынчангаш чогуур үезинде бүгү Тывага дыргын тараан турган «үш кит» дугайың чугаалавайн баар аргам чок.

Мен соңгукчу кижи мен. Ооң-биле кады Үндезин Хоойлу езугаар соңгудар база эргелиг. Бо чораан назынымда соңгулдаларга идепкейлиг киржип, агитаторлап, соңгуп-даа, соңгуттуруп-даа чордум.

Тыва демократтыг чаартылгаларга каалама орук турбаан. Чаа чүүл черле ындыг, бергелерге, шаптараазынларга ыяап-ла таваржыр. Чаш уруг-даа ындыг, уе-човуурубиле, бодунуң ыы-сыызы-биле төрүттүнер. Чеже-даа ширик-тер, шикпииштер болгаш озаңнар, орбандылар турза, бисте бурунгаар хөгжүлде бодунуң маңын тып бар чыдар деп санаар мен. Республикага хей-хей чылдарда хааннап келгеп коммунистерниң кызыгаар чок эргелиг монархиязы бодунуң туруштарын тайбың-чаагай дүжүп бербээн, сугга дүшкен кижи чамдан безин халбактаныр деп, орус улустун чугаалажыры ышкаш, чылыг-чымчак сандайлардан сырбактанын шаг болган. Оон тодаргай чижээ, Тыва Республиканың Дээди Совединиң сөөлгү, ам төөгүнүң херээ апарган составы болур. Ол тываларның эрткен оруунда эң-не партократ парламент болган, чоннуң езулуг төлээлери барык чок. Буурап дүшкен партия обкомунуң даргалары боттарының тургузуп алган даңзызын езугаар парламентиже шургуп кирип алганнар. Үш-ле борбак чижек: сарлык кадарар дивээн Г. Ч. Ширшин Мөңгүн-Тайгага, иви малдаар дивээн Ч.-Д. Б. Ондар Тожуга, сакманчылаар дивээн А. И. Вашка Эрзинге кандидаттап турып алгаш, депутаттар болдулар. Бир эвес олар Кызыл, Ак-Довурак, Хову-Аксы, Шагаан-Арыг, Чадаана дээн ышкаш ажылчыннар колдаан соңгулда окруттарынга турып алган турган болза, дөмей-ле эртпес турганнар. Ынчангаш ол кончуг коммунист даргалар көдээ чоннуң ак сеткилдиин, бичe хөөннүүн, чөпшүлүн база ажыглап билир турганнар-дыр. Чамдык удуртукчу коммунистер черле ындыг ийи арыпныг чораан дээрзин амыдырал бадыткаан. Чонувуска бердинген, кедергей ак сеткилдиг бис дижип чораан Серяков, Парунин, Неделин ышкаш орус дүжүметтериң чамдыызы капиталистер апардылар, бир оскелери Тывадан чиирин чип, алырын ап, өктередир байып, хамык тудуг материалдарын, машиналарны сөөртүп алгаш, Саян вединиң сөөлгү, ам төөгүнүң херээ апарган составы болур. Ол тываларның эрткен оруунда эң-не партократ парламент болган, чоннуң езулуг төлээлери барык чок. Буурап дүшкен партия обкомунуң даргалары боттарының тургузуп алган даңзызын езугаар парламентиже шургуп кирип алганнар. Үш-ле борбак чижек: сарлык кадарар дивээн Г. Ч. Ширшин Мөңгүн-Тайгага, иви малдаар дивээн Ч.-Д. Б. Ондар Тожуга, сакманчылаар дивээн А. И. Вашка Эрзинге кандидаттап турып алгаш, депутаттар болдулар. Бир эвес олар Кызыл, Ак-Довурак, Хову-Аксы, Шагаан-Арыг, Чадаана дээн ышкаш ажылчыннар колдаан соңгулда окруттарынга турып алган турган болза, дөмей-ле эртпес турганнар. Ынчангаш ол кончуг коммунист даргалар көдээ чоннуң ак сеткилдиин, бичe хөөннүүн, чөпшүлүн база ажыглап билир турганнар-дыр. Чамдык удуртукчу коммунистер черле ындыг ийи арыпныг чораан дээрзин амыдырал бадыткаан. Чонувуска бердинген, кедергей ак сеткилдиг бис дижип чораан Серяков, Парунин, Неделин ышкаш орус дүжүметтериң чамдыызы капиталистер апардылар, бир оскелери Тывадан чиирин чип, алырын ап, өктередир байып, хамык тудуг материалдарын, машиналарны сөөртүп алгаш, Саян ажыш чоруй бардылар. Мындыг кончуг хөлүн эрттир бүзүрээчел чораан улус-тур бис.

Мен ол сөөлгү соңгулдаларга кандидат болуп киришкен мен. Аңаа менден аңгыда, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң даргазы турган В. Е. Серяков база республиканың күрүне контролюнуң даргазы турган Д. К.-Х. Ооржак барыын районнардан альтернативтиг кандидаттар турганнар. Мындыг хевирлиг бис үш кижи РСФСР-ниң Дээди Совединиң депутаттарынче депшиттирген турдувус. Кандидаттарны бүрүткээриниң бүдүүзү хүнде боттарының улуг эрге-дужаалдарын ажыглаан, Ондар биле Серяков округтарын солчуп алган болганнар. Соңгулда дүрүмүн олар көзүлдүр-ле үрээнпер. Ол дугайын Москвада үнүп турар «Аргументы и факты» деп солун бижээн чүве.

Бир эвес дээрги Серяков ындыг оптуг арга ажыглаваан болза, биске аштырар турган. Ону баш удур билгеш, буураап партия обкомунуң бюрозу кажарлап, улуг даргаларын солуштуруп алганы олдур. Ынчалза-даа ол Серяков, чөөн талакы округка К. А. Бичелдейге тиилеттирген болдур ийин, оон Тывадан ырбап чорупкан.

(Улаштызы).

Күдер-оол Доржуевич КАРА-САЛ

Чаа-Хөл кожуунның болгаш Кызыл-Даг сумузунуң чону, соңгукчулары аар чидиригге таварышкан. Кызыл-Даг суму чагыргазының даргазы Күдер-оол Доржуевич Кара-Сал 1994 чылдың августан эгелеп аар аарааның соөлүнде 1994 чылдың ноябрь 6-да чалыы назынында элекке мөчээн.

К. Д. Кара-Сал 1947 чылдың март 6-да Чөөн-Хемчик кожуунның Хайыраканга төрүттүнген. 1956 чылда Чаа-Хөлдүң Ак-Туруг школазынга өөренип кирген болгаш ооң 8-ки класын 1964 чылда дооскаш, «Ак-Туруг» совхозка ажылдап эгелээн. 1970 чылда Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумун дооскан болгаш зоотехниктиң тускай эртемин чедип алган. «УТКА 25 чылы» совхозка зоотехниктен ажылдаан. Ак-Туругга чаа совхозту тургусканы-биле холбаштыр ооң ынчаарда Кызыл-Даг салбырын эргелекчилээн.

1977 чыллан 1979 чылга чедир «Ак-Туруг» совхозтуң кол зоотехнигинге ажылдаан, 1979 чылда Кызыл-Даг көдээ Совединиң даргазынга депшиттирген. 1993 чылдың декабрьда ону Кызыл-Даг суму чагыргазының даргазынга соңгуп, аңаа улуг идегелди көргүскен.

Күдер-оол Доржуевич кандыг-даа албан-дужаалга турган үезинде кижилер дээш сагыш салыр, биче сеткилдиг удуртукчу болуп чораан. Рынок харылзаалдарынче шилчиринин берге үезинде чонун ол камгалаңы, сагынгыр-тывынгыр чоруун илергейлеп келген. Ол 5 ажы-төлдүң төлептиг болгаш буянныг адазы, дуңмаларының дагдыныкчызы болуп чораан.

К. Д. Кара-Салдың мөчээни-биле холбаштыр Чаа-Хөл кожуун чагыргазы, Кызыл-Даг суму чагыргазы ооң өг-бүлезинге, дөргүл-төрелинге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Чарлалдар бюрозу

РЕСПУБЛИКАНЫҢ БҮГҮ СПОРТЧУЛАРЫНГА

Василий Дундуйга, Алексей Үдел-оолга, тураскааткан чаңчыл болган шилчип чоруур кубок дээш 40 хардан өрү назылыг хоочуннарның хол бөмбүүнге маргылдаазы 1994 чылдың ноябрь 12-де хүндүскүнүн 11 шакта Шагаан-Арыгның № 2 ортумак школазының спорт залынга болурун республиканың сонуургалдыг бүгү спортчуларынга дыннадып, оларны чалап тур бис.

Шанналдары, ирт, сергелер, өртектиг белектер.

1971 чылда Шагаан-Арыгның № 2 ортумак школазының доозукчулары.

ХУУ ТРАНСПОРТ ЭЭЛЕРИНГЕ

Кызыл хоорайның чуртталга кварталдарында болгаш бичии районнарында хуу автотранспорт аймааның гаражтарынга инвентаризацияны 1994 чылдың ноябрь 10-дан декабрь 5-ке чедир чорударын хоорай чагыргазының архитектура болгаш хоорай тудуунун килдизи дыннадып турар. Гараж ниптилелдериниң кежигүннери ук ниптилелдериниң даргаларынга дүрген келирин сүмелээн.

Инвентаризация кылдыртпаан гараж ээлеринге хамаарыштыр хоойлуда көрдүнген хемчегларни алырын сагындырып турар.

Архитектура килдизинин адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажын № 32, кабинеттери 207 болгаш 217. Телефоннары 3-14-33, 3-46-29, 3-34-59. Килдиске келир шактары — эртенгинин 8-тен хүндүскүнүн 12 шакка чедир.

1994 чылдың ноябрь 21-23 хүннеринде Өөредилге яамызы англи дылды билир 9 болгаш 10 класс өөреникчилериниң аразынга Американың ортумак өөредилге черлеринге 1995/96 өөредилге чылында өөренир өөреникчилерге ажык конкурсту эрттирер.

1979 чылдын январь 1-ден 1980 чылдың июль 15-ке чедир төрүттүнгеннер, англи дылга бижип база чугаалажып билир кижилер конкурска киржир.

Конкурска кээрде төрүттүнген херечилелин азы паспортун, 3х4 см хемчээлдиг чангыс фото-чуруун эккээр.

Эртер чери I турнун эгелээр хүнү: 21. XI. телефоннар 3-73-92, 3-67-41.

САДЫГ БАЖЫҢЫНДА ЧАА САЛБЫР

Аъш-чем эвес бараанларны комиссион хевирбиле садар салбыр «Саян» садыг бажыңынга бо чылдың ноябрь 10-да ажылдап эгелээр. Кирер эжин Щетинкин-Кравченко кудумчузунун талазындан. Ол салбыр 9 шактан 18 шакка чедир ажылдаар. Дүштеки чапсар 14-тен 15 шакка чедер. Дыштанып хүнү — воскресенье.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ынак оглувус, аныяк өг-бүленің ээзи, ынак күдээвис, дуңмавыс, акывыс Самет Сайынович Билик 1994 чылдың октябрь 28-те кижи мөзү-шыпарын оскунган дерзин кижилериниң холундан мөчээн, чалыы назынында чырык өртемчейден чарылган Оон хөглүг, каттырымзаан арын-шырайы төрелдериниң, ынак эжиниң, эш-өөрүнүң, ковей чонунун түрктеринге кезээде артар.

Самет! Сени сактып, сени чоктап, түрктеривис сорбуландыр саргып чор.

Ада-иези, эргеленген ынак эжи, дөргүл-төрелдери, кадайының төрелдери.

КИНО

ПОЯБРЬ 10-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Дүлгээзиниг карактар» (Индия, 2 сериялыг) 10.10, 13.20, 16.30. **Видеозалга:** «Азырактың йөрээли» (Россия) 9.30, 11.30, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Пьорттан келген Ходжа» 11.00, «Доштаалган изиргиишкин» (АКШ) 13.00, 15.20, 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Патриот азы океанда мафия» (АКШ) 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

Чаа-Хөл кожуунның Кызыл-Даг суму чагыргазының даргазы

Күдер-оол Доржуевич КАРА-САЛДЫҢ

аарааш мөчээни-биле холбаштыр ооң өг-бүлезинге, дөргүл-төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазак чагыргазы илергейлеп тур.

ЭЖИВИСКЕ ТУРАСКААЛ

(Чагырга чериниң доктаалы-биле)

Кандыг-бир маадырлыг чорук кылып каан азы алдарлыг кижиге, хөйге билдингир ыраажы, чогаалчы, уран үүлдүң өске-даа кижилеринге, харын-даа репрессияга таварышканнарга тураскаалдарны тургузуп турары деткиксенчиг, өөрүнчүг апаргаш. Мооң-биле чергелештир ат-алдары ындыг-ла билдингир эвес-даа болза, чону дээш, оларның культурлуг дыштанылгазы, эрге-ажыы дээш боттарының дыжыш уттупкан ажылдап чорааннар бистиң республиканда бар, оларның ажыл-ижин үнелевейн чораанывыс база-ла чаржычыг. Ындыг улусту «көскүлер» эвес маадырлар» азы «бөдүүн, билдинмес иштиң кижилери» деп адап көрзе-даа кандыг боор.

Моон-биле үүнү чугаалаксан тур сен дээр болза, бистиң Тере-Хая суму девискээринде уран үүл төвү болур Культура бажыңы бар. Клубту 1986 чылда улуг спорт залы-биле катай «Тыва» совхоз тудуп берген. Оон директорунга суурувустуң уруу, Кызылдың уран үүл училищезинің доозукчузу Ольга Содунаны соңгуп алган бис. Ол бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыстың бүзүрелин ёзулуг шынзыктырган. Ооң эргелекчилээн клуву чүгле кожуунга эвес, харын-даа республиканга дээрелерге санадын турду. Ооң бодунуң дугайында бижиир дээр болза, өске билдингир маадырлар, ыраажылар деп ат-алдар, орден-хавыяа чок-даа болза, ол чонунга хүндүткелдиг, ажылынга бердинген, аныяк-өскенге арга-сүмезин берип чораан, ажы-төлүнүң буянныг иезин. Ол ам бистиң аравыста чок. Ам кээп оон дугайында чылыг сактыышкыннарны кылып, чугаалажып чоруур-дур бис.

О. С. Ондарның кылып чораан ажыл-херээ элеп читпээн. Ооң ажылдап турганы Культура бажыңы ам-даа арыг-силиг, кино, концерт көрген чон оон үзүлбес. А кады ажылдап чораан эш-өөрү бистерге ооң мурнунга хүлээлгевис кажангызындан артык улуг. Үүге дизе ол эживис ажылдап чорааш, сагыш-сеткили ажылы дээш кезээде дүвүрен, улуг клуву кыжыл доңа бербезин, үрелбезин дээш хоңдур хайгаарап турганындан, клуб чаңгыс-даа доңуп, үрелип көрбээн. А сандайлар азы бир-ле чүве үрели берген болза, саат чок дораан кыла тыртып алыр эки чаңчылдыг кижи. Ам бо бүгү бистиң арын-нүүрүвүсте деп угаап билип, барла аргаларны ажыглап ажылдаары бистиң дорт хүлээлгевис дээрзин медереп билип турар бис.

Улус аразында билдинмес «бичии»-даа кижиниң эки эгелээшкиннерин чөп эскерип каар. 1990 чылда эживис О. С. Ондар «Культура ажылдакчыларының тергиини» деп республика чергелиг кожаа-биле шаннаткан. Культура ажылынга чээрби чыл ажылдап келгеш, ол хей-ле чаа эгелээшкиннерни кылып келген. Буянныг эживистиң чырык адынга тураскаалды арттырары-биле бодувустуң Культура бажыңын ооң ады-биле адаар деп эгелээшкинни Тере-Хая чагырга черинге дилег киирген бис. Бистиң киирген дилээвисти чагырга чери деткип, Тере-Хая сумузунуң Ольга Содуна аттыг уран үүл төвү кылдыр эде адаарын шиитпирлээн дугайында доктаалды хүлээн алган. Ат тыпсырынга тураскааткан кежээ ноябрь 12-де болур, белеткелдер ажылы бо хүннерде чоруп турар.

Хей өргүн чонунун аразында «билдинмейн» чорза-даа, чону дээш чаагай үүлени кылып чораан эживиске тураскаалывыс ол болур.

Чаш-Уруг МОНГУШ.
Культура бажыңында библиотекарь.

БИЧЕ СЕТКИЛДИГ, ЧӨПШҮЛ БҮДҮШТҮГ

Ооң даштыкы овур-хевирин чуруп бижиирге мындыг: узуп, чингежек дурт-сынныг, оожум, хоюг, саргыл карактарлыг. Ындыг будүштүг кижини тывалар «чыткан хой тургуспас» дижир. Ооң ат-сывын Вера Түлүшовна Кызыл-оол дээр. Өвүр кожуунун «Ак-Чыраа» совхозунун сапакчы-кассир бухгалтери. Ол дөрт оолдуң авазы аныяк ие.

Өвүр кожуунун Торгалыг ортумак школазын дооскаш, улаштыр Минусинск хоорайга бухгалтерлер школазын доозуп, бухгалтер мергежилди 1983 чылда чедип алган. Өөнүн ээзи Алдай-оол Сапааевич Түлүш «Ак-Чыраа» совхозка трактористеп чедип кээрге, Вера Түлүшовна совхозка бухгалтерлей берген. Ажыл-ишке алызындан кызымак, бөдүүн, топтуг аажы-чаңныг, онзагай будүштүг аныяк кыс чаа ажылдап келген коллективиниң хүндүткелин, макталын удавайн чаалап алган. Кандыг-даа ажылга, мергежилге аар, чиик деп ылгал турбас. Кижи боду-ла кызар болза, амыдыралга быжыг турушту тып ап болур. Үстүнде адаанывыс Вера Кызыл-оол дыңнангыр, биче сеткилдиг, чөпшүл кижилериң бирээзи.

Найгын-ол ДАМДЫН.
Өвүр кожуун.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ АВТООРУКТАРЫНГА...

Бо чылдың эрткен он айларының дургузунда республиканың оруктарынга 45 муң ажыг чурум үрээшкиннери болган азы эрткен чылдың ол үезинде турганындан 25,3 хуу хей болуп турар. Автомашиналарны эзирик башкарын чораан 3163 чолаачыларны туткан, оларның иштиндеи 1027 кижиниң транспорт башкарар эргезин казаан, 1899 кижиге торгаал опаагаан.

Оруктарга озал-ондактарны болдурбас, чурум үрээшкиннерин соксадыр талазыбиле КАИ ажылдакчыларының ап чоруткан хемчеглери орук-транспорт озал-ондактарын кызырарынга идигни бээринче угланган. Ынчаарга оруктарга озал-ондактарының уржуктарының аар болуп турарын демдеглээр херек. 1994 чылдың он айларының дургузунда республиканың девискээринге автотранспорттун 321 озал-ондактарының түңнелинде 131 кижи өлген, 411 кижи балыгланган. Бо сан-медээлер сагыш-сеткилдиң улуг дүвүрээшкинин болдуруп турар.

Бо чылдың октябрь 31-де Чадаапа — Хандагайты оруунга улуг авария болган. Моолдун Улангом хоорайының чонун хандырар автобаазага хамааржыр ПАЗ-672 автобуска 16 кижи Кызылдан үнгеш, Улангом хоорайже чаңын бар чораан. Хөндергей бажының улуг арт кырындан Хандагайтыже угландыр бадын олурган уеде машинаның тормозу ушпуган болгаш чолаачыга алдыртпайн барган. 70 метр куду баткаш, 10 метр ханы оңгарже автобус чуглуп кирген түңнелинде 6 кижи өлген, 5 кижи балыгланган, 4 хамаатыларга эмнелгениң баштайгы дузазын чедирген. Ол озал-ондактың фактыазы-биле холбаштыр чазак комиссиязы ажылдап турар.

Орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруун хандырар талазы-биле шалыпчы ай-амгы үеде чоруп турар. Оруктарның хайгыыл албанының болгаш Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының КАИ ажылдакчылары 1994 чылдың октябрь 17-ден 31-ге чедир автооруктарга 12 рейдилерни кылып, 5979 автотранспорт аймаан хынап көргеп. Орук шимчээшкининиң талазы-биле 2051 чурум үрээшкиннерин илереткен, автомашиналарны эзирик башкарып чораан 115 кижини туткан. Рейдилер үезинде 90 автомашиналарны автомашина тургузар төлевирлиг шөлче чоруткан, 12 кижини эзириктер сергелир черге чедиргеп, 18 кижини Кызыл хоорай милициязының дежурный кезээнге дужаагап.

Ол хар чаап, оруктарга доңат болуп турар үеде бүгү чолаачыларның эң-не серемчилелдиг болуру эргежок чугула.

Эрес-оол ХААЖЫК.
Тыва Республиканың ИХЯзының КАИ килдизинің начальниги, милициянның майору.

Солунун аа...!

КИРСАН АКТЕР БОЛУКСААН

Калмыкияның президентизи Голливуд-биле найыралдажып, кино актёрунун ролюн күүседиринге белеткенин турар.

Ноябрь эгезинде чурттун экраннарынга Бертолуччинин база бир онзагай ажылы — «Бичии Будда» деп кинофильм үнүп эгелээр. Ол фильмден эрте-бурунгунуң онзагай түүлдериниң бөгүнгү амыдырал-биле түүлдежип турарын көөр бис.

Фильмниң баштайгы көргүзүүн Россияга эгелээр дээн саналга итали чогаалчы удурланмаан. Фильмниң кол маадыры... Калмыкияның президентизи Кирсан Илюмжинов Европада сарыг (буддизм) шажын-чүдүлгелиг кара чаңгыс республика— Калмыкияның чурттакчыларынга ол фильмни баштай көргүзер ажыл-херекти шуудадыр дээш элээн каш миллион рубльди өргөзен. Фильмни көрбейн чыда, аза-муна акша салып турган Кирсан Николаевич боду база ону көрүксеп турган болбайн аап.

Амгы Калмыкияның амыдыралының дугайында дыка хей солун түүлдерни президент чугаалап турар. Сайзыраңгай чамдык чурттарга көөрде, Калмыкияда шажынчүдүлге күрүне-биле тудуш холоаалыг, сарыттар чүдүлгеге хөлчок ынактар. Ында католиктиг хүрээ-хиит тудуун эгелээн. Республикада ындыг чүдүлгелиг кижи амдыызында чангыс-даа бол, хүрээ-хиит калмыктарны латин чүдүлгесүзүглелче тырта бээр боор деп кордап турар.

Калмыкиязында организасаан кем-херек үүлгедиг дээн ышкаш үш-үдүрүм чүүлдер чок дээрзин Кирсан Николаевич дыннадып турар. Ынчалзажок ооң күрүнезинде бар болуп турар кем-херек үүлгедикчилери чогум чүү кижилер чүвел дээрзин ол ылаптаваан. «Бисте политиктер база чок...»—деп чугаалаан, ол чырыткыландыр хүлүмзүрүүр. Демократияның бужурганчыг чамдык орук таштарындан адырлып алыр арга хей-ле ыйнаап харын. Партияларның болгаш хей ниити шимчээшкиннериниң ажыл-чорудулгазын чөпшээреп турар хоойлуда бүрүткел дугайын чугаалап турар эге база бар ышкажык; кайы-бир партияның азы шимчээшкининиң киржикчилерининг саны Калмыкияның бүгү чурттакчы чонунуң санының бир хуузун тургузуп турар болза... бүрүткээр. Республикада хей саныг кежигүннерлиг дээн коммунистиг партия (200 кежигүн бар) база эң-не бичии дээн —анархистерниң (кежигүнү дөрт-ле кижи) бүрүткел чок. Түңнел чүү-дүр.

Чурттунда үлегерлиг дээн корум-чурумну быжыктырын алган президент культураже көрүнүп келген. Уран үүлдүң эң-не чугулазы бисте чүү ийик? Кино болбайн канчаар. А делегейде кандыг кино эң дээрел? База катап шын угаадыцар, америк. Ынчангаш калмыктар чүгле бодунун кинозун көргүзер дээш эвес, кино бүдүрүлгезинде чамдык чүүлдерни экижидер дээш Голливудче көрүү бергеннери ол.

А Калмыкияда дээре дээн киноактёр кымыл? База-ла шын угаадыңар, президент. Ады-сывы амдыызында чажыт, америк-калмык фильмге оон өске кым баштай ойнаар деп!

Америк президентилерден кым кино артизи ийик моң? Бис олардан дора бис бе? Американы чыпшыр чедээл, сүрүп чедээл...

Владимир ВИШНЯКОВ.

ФРОНТУЧУ АВАГА

Ада-чурттун Улуг дайынының киржикчизи, тыва эки турачы кыстарның бирээзи чораан Амаа Бөдүрүкүевна Монгушка тураскааткан спортчу маргылдаалар Бажың-Алаак суурга болуп эрткен. Ук мөөрейлиг маргылдааларны фронтучу авапың уруглары, төрелдери организастап эрттиргеннер.

А. Б. Монгушка тураскаадын суурнун төп кудумчузун ооң эды-биле адаанынга бажың-алаакчылар чүүлдүгүзүнүн деткээн. База спортчу мөөрейлериниң тиилекчилериге өртектиг белектерни, орттерни, акша шаңналдарын тывыскан. Бо берге үеде ынча хей шаңналдарны садып, тып алырынга хей чарыгдалдар үнгени фронтучу авага бедик хүндүткел-дир дээрзин үнелээр апаар. Ооң деткикчилери фронтучунун ажы-төлү болгаш төрелдери болган.

ДУЗАЛАП ТУРАР

Хорум-Даг, Чыраа-Бажы, Чыргакы сумуларының чонун Чыргакыда гаражтыг Николай Монгуш автобус-биле сөөртүп турар. Үш суурнун пассажирлери бичии автобуска сыңыышпайн турар. Ынчангаш ол рейсче улуг автобус бээр болза таарымчалыг. Ол талазыбиле чолаачының дилээн АТБ өөренип көөр болза эки боор.

Ооң ыңай Ийме, Баян-Тала суурларында база тускай автобус быжыглаттынган. Бора-Тайга, Шемиже автобус чоруп турар. Чадаана хоорайда үш автобус маршруттары үзүктелбейн, чоннун чоруун кылып турары эки. Ниитизи-биле 14 автобустун үүгле үжү сентелгеде турар.

Чадаапаның автотранспорт организацияларынга күрүнеңи автотранспорт фирмазы акша-төгерик, артык кезектер-биле дузалап турары багай эвес.

(Бистиң корр.)

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соибанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнун оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнун оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээн алыр чер — 3-34-26; кол редакторнун оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунун чанында парлалганын, медээлерни хостуг чоруун камгалаар галазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалдарнын авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыннадыгары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканын Парлалга болгаш информация галазы-биле Күрүне комитединин типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделада 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы—14596. Индекс 54240. Чагыг № 35 — 238.